प्रथम नारीस्रष्टा

ललितत्रिपुरसुन्दरी

नरेन्द्रराज प्रसाई

प्रथम नारीस्रष्टा

ललितत्रिपुरसुन्दरी

(जीवनी)

नरेन्द्रराज प्रसाई

प्रकाशक : नइ प्रकाशन
पोस्टबक्स : ११४४१, काठमाडौं (नेपाल)
टेलिफोन : ४७७१४५५, फ्याक्स: ४७७०५८०
Email : naiprasai@gmail.com
website : www.nai.com.np
चित्रकार : इन्द्र खत्री
संशोधक : डा. शैलेन्दुप्रकाश नेपाल
प्रथम संस्करण : २०६४ साल, जेठ
दोस्रो संस्करण : २०६४ साल, मङ्सिर
© सुरक्षित,२०६४ साल (2007A.D.)
A Biography of Lalit Tripura Sundari by Narendra Raj Prasai

प्रकाशकीय

नेपाली वाङ्मयको श्रीवृद्धिका लागि संवत् २०५२ साल माघ १५ गते नइ प्रकाशनको स्थापना भएको हो। नेपाली भाषाको उत्थानमा समर्पित अग्रजहरू नै नइ प्रकाशनका प्रेरणास्रोत हुन्। नेपाली साहित्याकाशमा आआफ्ना क्षेत्रबाट स्रष्टाहरू सङ्गठित र जागरूक हुनु निश्चय नै समयको माग हो। नेपाली परिवेशमा अन्तर्हृदयबाट नेपाली भाषाको अर्चना गर्ने सम्पूर्ण भाषासेवीहरूलाई वन्दना गर्न पाउनु नइ प्रकाशनका लागि गौरवको कुरो हो।

नेपाली भाषा, साहित्य, कला र संस्कृतिमा अग्रसर नइ प्रकाशनबाट वेलामौकामा विभिन्न सांस्कृतिक कार्यहरूका अतिरिक्त विविध ग्रन्थहरूको निर्माण भइरहेको छ। नेपाली भाषासंसारप्रतिको मोह, समर्पण र साधनाले गर्दा जन्मेको यो संस्था नेपाली वाङ्मयप्रेमीहरूको साझा चौतारी पनि हो। नइ प्रकाशनले विशुद्ध सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता र धारणालाई सदैव अङ्गीकार गरी आफ्नो यात्रालाई जारी राख्नेछ। यसरी परिचालित सार्वजनिक कार्यहरूले राष्ट्रनिर्माणको महान् अभियानमा आफ्ना ठाउँबाट गच्छेअनुसार सार्थकता प्रदान गरिरहने नै छन्।

नइ प्रकाशन आफ्नो क्षमताअनुसार नेपाली प्रतिभाका सिर्जनात्मक कौशललाई सुन्दर एवं सुरुचिपूर्ण ढङ्गले प्रस्तुत गर्न अग्रसर छ। वास्तवमा स्रष्टाहरूको चाहनामा राष्ट्रको ढुकढुकी निहित हुन्छ। जगत्मा जन्मेर जीवन चलाउन जमजमाउने हरेक जानकारले जन्मभूमिको जयगानमा आफूलाई समर्पित गर्नु नै उसको पुनीत कर्तव्य पनि हो। यसै सन्दर्भमा वाङ्मयसेवा पनि राष्ट्रसेवाको महत्त्वपूर्ण कडी हो भन्ने भावनाले यो संस्था उत्साहित छ।

नइ प्रकाशनको प्रस्तावनामा उल्लिखित उद्देश्यअनुरूप विविध कार्यक्रम र योजनामुताबिक प्रस्तुत कृति पनि प्रकाशमा आएको हो ।

नेपाली भाषामा नरेन्द्रराज प्रसाईले जीवनीसाहित्यको श्रीवृद्धिका लागि गरेको परिश्रम सराहनीय छ । जीवनीसाहित्यअन्तर्गत प्रसाईको प्रस्तुत कृति जीवनीलेखन मात्र नभएर ऐतिहासिक दस्तावेजको प्रस्तुति पनि हो । 'प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरी'ले एकातिर ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनयात्रालाई छर्लङ्गै पारेको छ भने अर्कातिर श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीराज्यलक्ष्मीदेवी शाहको नालीबेली पनि समेटेको छ ।

महाभारत शान्तिपर्वको 'राजधर्म'मा ललितत्रिपुरसुन्दरीले अत्यन्तै रसिलो नेपाली भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा 'राजधर्म'को लेखनीले नै ललितत्रिपुरसुन्दरीको व्यक्तित्वलाई अजर र अमर बनाएको प्रस्ट हुन्छ ।

इन्दिरा राणाको साहित्यप्रतिको निष्ठा र सहृदयताका कारण 'प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरी' जनसमक्ष आउन सकेको हो । न्यायमूर्ति इन्दिरा राणा नेपाल अधिराज्यको न्यायक्षेत्रमा अत्यन्तै चर्चित र मर्यादित नाउँ हो । समाजसेवाका क्षेत्रमा पनि राणाले आफ्नो व्यक्तित्वको पहिचान प्रस्तुत गरेका धेरै उदाहरणहरू छन् ।

प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरीनामक कृति प्रकाशित गर्न पाउनु नइ प्रकाशनका लागि गौरवको अवसर हो ।

• *नइ प्रकाशन*

विषयसूची

१ : भूमिका (गोविन्द भट्ट)
२ : लेखकीय
३ : ललितत्रिपुरसुन्दरीको जीवनको झलक
४ : ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनयात्रा
५ : ललितत्रिपुरसुन्दरीको भाषाशैली
६ : ललितत्रिपुरसुन्दरीको 'राजधर्म'को विवाद
७ : ललितत्रिपुरसुन्दरीप्रति प्राज्ञिक मत
८ : ललितत्रिपुरसुन्दरीको राजकाज
९ : ललितत्रिपुरसुन्दरीको समाजसेवा

भूमिका

(ललितत्रिपुरसुन्दरीबारे क्रमश: 'नेपाली' र 'शारदा'मा छापिएका मेरा लेख पढेर प्राज्ञ गोविन्द भट्टले मलाई पत्र पठाउनुभयो । प्राज्ञ भट्टको त्यही चिठी भूमिकाका रूपमा मैले **प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरी**मा प्रस्तुत गरेको छु । मेरो यस कृतिलाई गोविन्द भट्टको भूमिकाले सिंगार्छ भन्ने मेरो पूर्व कल्पना त थिएन । तर यस कृतिमा श्री भट्टबाट प्राप्त चिठी भूमिकाका रूपमा राख्न पाउँदा मलाई चिठ्ठा परेझैँ भएको छ । वास्तवमा गोविन्द भट्टको अत्यन्तै सारपूर्ण चिठीले यस कृतिको पनि गरिमा बढेको मैले महसुस गरेको छु । • नरेन्द्रराज प्रसाई)

श्री नरेन्द्रराज प्रसाई
अभिवादन !

मैले मदन पुरस्कार गुठीबाट प्रकाशित 'नेपाली' त्रैमासिक (२०६३ कात्तिक, मङ्सिर र पुस) को अंक १८९मा 'ललितत्रिपुरसुन्दरी' भन्ने तपाईंको प्रबन्ध र त्यससँगै रहेको सम्पादकीय टिप्पणी पनि हेर्न पाएको थिएँ। हामीकहाँ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीका बारेमा साहित्यिक दृष्टिबाट त्यति उल्लेख वा चर्चा हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा तपांईबाट 'अठोटका साथ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी नै 'राजधर्म'की सर्जक हुन् भन्ने ठोकुवा' गरेर निकै खोजअनुसन्धान र तर्कप्रमाणसहित लेखिएको सो प्रबन्ध 'पठनीय र सूचना मूलक' रहेको कुरा प्रसिद्ध विद्वान् तथा अन्वेषक श्री कमल दीक्षितले आफ्नो त्यस सम्पादकीय टिप्पणीमा विशेष रूपबाट औंल्याउनुभएको रहेछ। यो बेहोरा यौटा युक्तिसंगत निष्कर्ष नै हो भन्ने मलाई लाग्यो। त्यसमा स्वयं जगदम्बा प्रकाशनले २०१९ सालमा 'राजधर्म' प्रकाशित गर्दा त्यसको लेखक (अनुवादक) बारे पक्कापक्की केही भनिहाल्ने साहस गर्न नसकेको अवस्थाको पनि स्मरण गर्दै श्री दीक्षितले अहिले आएर यस विवादास्पद विषयको टुंगो लगाइदिने दिशामा तपाईंले देखाउनुभएको अठोट र गर्नुभएको ठोस योगदानलाई सहर्ष स्वीकार गर्नुभएको छ। वहाँजस्तो विद्वान् अन्वेषकको यस मन्तव्यले पनि नेपाली साहित्यमा विवादास्पद भएर लामो कालदेखि रहिआएको एक महत्त्वपूर्ण विषयको अनुसन्धानमा तपाईंले प्राप्त गर्नुभएको सफलताको उच्च मूल्याङ्कन हुन पुगेको छ। 'शारदा' मासिक (२०६३ चैत) को वर्ष १, अंक ३ मा पनि तपाईंको सोही अनुसन्धानात्मक निबन्ध दोहोर्‍याएर पढेपछि तपाईंलाई धन्यवाद दिन भनेर यो पत्र लेखेको हुँ।

मैले चिनेजानेका आजका केही नारीस्रष्टाहरू र अन्य त्यस्तै दुईचार शिक्षित महिलाहरूका बीच पनि तपाईंको 'ललितत्रिपुरसुन्दरी' विषयक लेखले निकै उत्सुकता र उत्साह जगाइदिएको र त्यसबारे प्रशस्त चर्चा भएको देखेसुनेपछि यहाँ मलाई पनि केही भन्न मन लाग्यो।

यसअघि पनि तपाईंले निकै परिश्रमसाथ अध्ययनअनुसन्धान गरेर अरूसम्म ओझेलमा परेका वा पारिएका अनेकौं नेपाली स्रष्टा, गीतकार, सङ्गीतकार, अन्य कलाकार आदिका जीवनी र कृतिहरूबारे महत्त्वपूर्ण तथ्यहरूसहित अनेकौं पुस्तक प्रकाशित गरिसक्नुभएको छ र ती सबै नै हाम्रो कला तथा भाषासाहित्यको सम्बर्धन गर्नमा उपयोगीसिद्ध भएका छन्। तीमध्येका केहीमा तपाईंले प्रस्तुत गर्नु भएका व्याख्या वा विश्लेषणसित म सहमत हुन नसके पनि र केही ठाउँहरूमा तपाईंको दृष्टिकोणसित मेरो गम्भीर मतभेद रहे पनि सधैं नयाँनयाँ कुराहरूको अध्ययनअन्वेषणमा अथक जाँगरसाथ जुटिरहँदै तिनलाई जनसमक्ष पुर्‍याइरहने अटुट क्रियाशीलता नेपाली भाषा, साहित्य र कलाप्रतिको असीम आसक्ति र राष्ट्रभक्तिको भावनाजस्ता तपाईंका गुणहरूको भने म अघिदेखि नै प्रशंसक रहिआएको हुँ।

यसै क्रममा फेरि केही नयाँ तथ्यहरूको उद्घाटन गर्दै नेपाली इतिहास र साहित्यकी एक चर्चित पात्र ललितत्रिपुरसुन्दरीबारे तपाईंले प्रकाशित गर्नुभएको यस गहकिलो लेखले उनका राजनैतिक र प्रशासकीय व्यक्तित्वका साथै मानवीय व्यक्तित्वका बहुआयामिक पक्षहरूको पनि संक्षिप्त चर्चा पाएको छ। त्यसपछि उनको साहित्यिक व्यक्तित्वका विशिष्टताहरूमा विशेष जोड दिएर तपाईंको लेखनीले उनलाई नेपाली साहित्यको आदिकवयित्रीका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। ललितत्रिपुरसुन्दरीको जीवनी र साहित्यका विषयमा यसअघि पनि अनेकौं विद्वान्हरूले यदाकदा फुटकर रूपबाट चर्चा नगरेका होइनन् तर यसरी आफ्नो मान्यताका पक्षमा विस्तारपूर्वक अनेकौं सान्दर्भिक स्रोत र साधनहरूबाट उद्धरण दिंदै र त्यसबारे उठाइएका विभिन्न शंकाउपशंकाहरूलाई तथ्य र तर्कका आधारमा खण्डन गर्न खोज्दै ती कवयित्रीबारे लेखिएको यस्तो रचना मैले यसअघि पढ्न पाएको थिइन।

म कुनै इतिहासविद् वा अन्वेषक होइन; म त एक नेपाली इतिहास र साहित्यको सामान्य पाठक मात्र हुँ । त्यसैले ममा यस्ता विषयहरूबारे आधिकारिक टिप्पणी गर्ने कुनै ज्ञान वा क्षमता छैन र मेरो अध्ययन पनि सीमित रहेको छ । तर एक नेपालीका रूपमा बेलाबखत मेरा मनमा पनि हाम्रा वास्तविक आदिकवि वा आदिकवयित्री को थिए ? विगतको सुदूर इतिहासमा हाम्रो भाषा र साहित्यका लागि तिनले गरेका विशिष्ट योगदानहरू केकस्ता थिए ? तिनका कृतिहरू केके हुन् ? जस्ता अनेकौं प्रश्नहरू र जिज्ञासा उठ्ने गरेका हुन् । हाम्रा आदिकविबारे त अहिले यौटा सामान्य सहमति बनिसकेको देखिन्छ तर नेपाली भाषाकी आदिकवयित्रीबारे भने हामीकहाँ अऊसम्म अनौपचारिक चर्चाबाहेक वस्तुनिष्ठ खोज वा गंभीर विचारविमर्शसम्म हुन सकेको पाइन्न । त्यसैले पनि होला, ललितत्रिपुरसुन्दरी विषयक तपाईंको लेख त्यसतर्फको यौटा अत्यन्त स्वागतयोग्य प्रयास हुन पुगेको छ र यसरी त्यस लेखले व्यापक नेपाली पाठकहरूमा नवीन जिज्ञासा, उत्सुकता र उत्साह जगाई दिनुको मूल कारण पनि त्यही नै हो ।

अऊसम्मको व्यवहार हेर्दा नेपालका नारीस्रष्टाहरू अझै पनि नेपाली साहित्यमा दोस्रो दर्जाका नागरिकमात्र ठानिएका छन् र हाम्रा विद्वान् इतिहासकार र अन्वेषकहरूले औपचारिकतामा बाहेक तिनको व्यक्तित्व र कृतित्वप्रति समुचित ध्यान दिनसकेको पाइन्न । के यो पनि पुरुषप्रधान नेपाली समाजले झैं पुरुषप्रधान नेपाली साहित्यले पनि आफ्ना महिला सहकर्मीहरूप्रति गरेको तिरस्कार वा महत्ता प्रदर्शन त होइन ? यस दृष्टिबाट पनि मैले आदिकवयित्रीबारे तपाईंको लेखलाई एक सकारात्मक प्रयास मानेर त्यसको स्वागत गरेको हुँ ।

कुनै ऐतिहासिक घटना वा व्यक्तित्वबारेका यस्ता विश्लेषण, मूल्याङ्कन वा निष्कर्ष विद्वान्हरूका माऊ सधैं नै वादविवादको मामिला बन्ने गर्दछन् र यो अस्वाभाविक कुरो पनि होइन । एक महत्त्वपूर्ण तर अऊसम्म अनिर्णित अवस्थामा झैं रहिआएको विषयबारेको तपाईंको यस लेखले पनि केही वादविवाद उत्पन्न गर्न सक्नेछ र त्यो पनि हाम्रो भाषासाहित्यको स्वस्थ विकासका लागि यौटा रचनात्मक योगदान नै हुनेछ । विलियम शेक्सपियर (सन् १५६४–१६१६) जस्ता विश्वसाहित्यका सर्वाधिक चर्चित र सुप्रतिष्ठित स्रष्टाका व्यक्तित्व र कृतित्वहरूको सत्यताबारे नै विगत तीन शताब्दीभन्दा बढी समयदेखि चर्को वादविवाद चल्दै आएको छ र त्यो छिटै टुंगिने संभावना पनि देखिन्न । यो त अङ्ग्रेजी साहित्यको गतिशीलता र जीवन्तताको यौटा प्रत्यक्ष प्रमाण हो । यता हाम्रै नेपालमा पनि आदिकवि भानुभक्तलगायत अन्य कैयौं पुराना स्रष्टाहरूबारे नयाँनयाँ प्रश्नहरू उठिरहेका छन् र अझै गहिरिएर तिनका विषयमा अध्ययनअनुसन्धान हुन थालेको छ । त्यसै गरी विश्वसाहित्यका अन्य स्रष्टाहरूबारे पनि विभिन्न मतमतान्तरहरू रहिरहेकै पाइन्छ । यो त प्राज्ञिक स्वतन्त्रता, बौद्धिक प्रौढता र सिर्जनात्मक गतिशीलताको पहिचान हो र नेपालमा पनि हामीले यस्तो परम्पराको विकास गर्नु परेको छ । तपाईंले यसरी ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई नेपाली भाषा र साहित्यकी प्रथम नारीस्रष्टाका रूपमा प्रस्तुत गर्न खोज्नु पनि त्यस दिशामा यौटा निकै आँटिलो र प्रशंसनीय कार्य हो ।

अब तपाईंले ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई चर्चामा ल्याइदिएपछि त उनका विषयमा अझै गहन अध्ययन र अनुसन्धान गर्नु आवश्यक हुन गएको छ । अऊसम्म देशभित्र र बाहिरका इतिहासकारहरूले उनको राजनैतिक जीवन, पच्चीसवर्ष लामो नायवी शासनकाल र त्यसमा भएका गतिविधिहरूबारे प्रशस्त लेखिसके पनि उनको साहित्यिक र बौद्धिक पक्षमा भएका अध्ययन र अनुसन्धानहरू भने अपर्याप्त नै रहेका छन् । नेपालको सर्वोच्च शासक रहेको शाही परिवारकी एक शक्तिशाली सदस्य भएबाट पनि उनको व्यक्तित्व विवादग्रस्त रहँदै आएको छ र उनका समर्थक तथा विरोधी दुवैले आआफ्ना पूर्वाग्रहका आधारमा उनको अतिशयोक्तिपूर्ण प्रशंसा वा अतिरंजित निन्दा गरेका छन् । तर त्यो विषय राजनैतिक इतिहासकारहरूको अधिकारक्षेत्रको कुरा भएकाले त्यस्ता कुराहरूको निर्णय गर्ने दायित्व उनीहरूलाई नै सुम्पँदै अहिले हामीले यहाँ

मूलत: उनको प्राज्ञिक वा साहित्यिक पक्षमा मात्र केन्द्रित रहनु युक्तिसंगत हुनेछ । दुक्खको कुरा के भने विगत इतिहासको मूल्याङ्कन गर्ने सम्बन्धमा हाम्रो दृष्टिकोण अझै पनि विभिन्न किसिमका जातीय, धार्मिक वा वैचारिक दुराग्रहहरूबाट मुक्त हुन सकेको छैन र त्यसैले हाम्रा कतिपय निर्णय वा निष्कर्षहरू पनि एक पक्षीय र अपूर्ण नै रहने गरेका छन् । हजारौं वर्षदेखिको सामन्ती संस्कृतिको एकछत्र प्रभाव र प्रजातान्त्रिक, वैज्ञानिक संस्कृतिको सर्वथा अभाव रहेको पछौटे अवस्थाले गर्दा नै त्यस्तो हुने गरेको हो । इतिहासका घटनाहरूको विश्लेषण र व्याख्या ठोस तथ्यका आधारमा र त्यसका प्रभावशाली व्यक्तित्वहरूको मूल्याङ्कन, तिनले गरेका काम र योगदानहरूको मापदण्डअनुसार गर्नु नै तर्कसङ्गत सिद्धान्त भएकाले इतिहासको यो नियम ललितत्रिपुरसुन्दरीमा पनि लागू हुन पुग्दछ ।

अझसम्म प्राप्त सामग्रीहरूका अनुसार ललितत्रिपुरसुन्दरीले 'राजधर्म'को शीर्षक दिएर 'महाभारत'को अनुशासन पर्वको नेपाली भाषामा अनुवाद गरेकी थिइन् । त्यस बखतको नेपालमा संस्कृत साहित्यका धार्मिक ग्रन्थहरूको अनुवाद गर्ने र तिनका नीति नियमहरूको प्रचारप्रसार गराउने परंपराका परिप्रेक्ष्यमा नै त्यो रचना तयार गरिएको थियो । जेलिंदैगएको आन्तरिक सत्तासंघर्ष र बाह्य परिस्थितिको कठोर चापमा परेर नेपालको राजनीति अस्तव्यस्त एवं दिशाहीन हुन सक्ने खतराका सामु एक आदर्श राज्यव्यवस्थाका नीतिनियम र उपदेशहरू दिने त्यस महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको आवश्यकता पनि महसूस भइरहेको थियो । आजभन्दा डेढदुई शताब्दीअगाडि नै त्यस्तो सुप्रसिद्ध कृतिको नेपाली भाषामा अनुवाद गरिनु, अझ त्यसमाथि एक महिला स्रष्टाको नाउँसित गाँसिएर त्यो देखापर्नु भनेको स्वयंमा यौटा ऐतिहासिक घटना नै हुन पुगेको थियो । त्यस 'राजधर्म'को गद्यानुवादका साथै सो कृतिको प्रारम्भ र अन्त्यमा भक्तिभावपूर्ण आध्यात्मिक कवितांशहरू पनि रहेका छन् । त्यस समयका अन्य दिग्गज गद्यकार र कविहरूको पंक्तिका बीच एक महिला स्रष्टाका रूपमा ललितत्रिपुरसुन्दरी मात्र देखा पर्दछिन् र उनीभन्दा अघि नेपालीभाषामा अरू कुनै नारीस्रष्टा रहेको कुरा अझसम्म पत्तो लागेको छैन । त्यसबाहेक अझै गुणात्मक दृष्टिबाट उनको गद्यलेखन र काव्यरचनाका भाषाशैली र प्रस्तुतीकरणमा पाइने सरलता, सहजता र मधुरताको उच्च मूल्याङ्कन गरेर हाम्रा केही सुप्रसिद्ध समीक्षक र अन्वेषकहरूले उनको 'राजधर्म'लाई यौटा ऐतिहासिक उपहार र नेपाली वाङ्मयको गौरवका रूपमा स्वीकार गरिसकेका छन् ।

दुईअढाईदशकले मात्र अघिपछि गरी जन्मेका र बितेका आदिकवि भानुभक्त आचार्य (संवत् १८७१ –१९२५) र प्रथम नारीस्रष्टा ललितत्रिपुरसुन्दरी (संवत् १८५०–१८८८) का बीच केही रोचक समानता पनि पाइन्छ । ती दुवै स्रष्टा नेपाली इतिहासको एक अशान्त अवधिमा उत्पन्न भएका थिए र ती दुवैले प्राचीन हिन्दुधर्म र दर्शनलाई आफ्नो साहित्यरचनाको मूल प्रेरणा बनाए । अध्यात्मवादबाटै राष्ट्रका सबै समस्या र संकटहरूको समाधान पाउन सकिन्छ भन्ने परंपरावादी मान्यतामा उनीहरूको गहन आस्था रहेको थियो । भानुभक्तले 'रामायण'लाई र ललितत्रिपुरसुन्दरीले 'महाभारत'लाई आफ्नो अनुवाद र अन्य रचनात्मक कार्यहरूको आधार माने । सर्वत्र संस्कृतको आधिपत्य र प्रचलन रहेको त्यस युगमा बोलीचालीको सामान्य शैलीमा लेखेर नेपाली भाषाको आधुनिकीकरण, परिष्कार र प्रचारप्रसार गर्ने दिशामा भानुभक्त र ललितत्रिपुरसुन्दरीको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । ब्राह्मणकुलमा जन्मेका भानुभक्त आफ्नो जातीय संस्कारबाटै धर्मशास्त्री र कवि हुन पुगे भने राजकुलकी ललितत्रिपुरसुन्दरी राज्यसंचालनको व्यस्तताका बीच केही समय झिकेर लेखपढ गर्न पाउने एक विदुषी मात्र थिइन् र उनको मृत्यु पनि अल्पायुमै भएको थियो । तर उनी एक लेखिका र कवयित्रीका रूपमा मात्र उल्लेखनीय छैनन् । उनी अरूहरूलाई पनि लेखनपढन प्रेरित गर्ने; पुस्तक, शिलालेख आदि प्रकाशित गराउने; पुस्तकालय खोल्ने र पुस्तक दान दिनेजस्ता विभिन्न बौद्धिक क्रियाकलापहरूका

लागि पनि चर्चित थिइन् र शिक्षाप्रचार तथा नेपाली भाषा र साहित्यको सम्बर्धन गर्नमा पनि उनको योगदान स्मरणीय रहेको छ भन्ने कुरा विद्वान्हरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

यसै प्रसंगमा हाम्रा केही विद्वान् लेखकहरूले यदाकदा 'राजधर्म'को अनुवादक र रचनाकालबारे विभिन्न प्रश्नहरू उठाएको कुरा पनि मैले कतै पढेको थिएँ । उनीहरूले त्यो अनुवाद ललितत्रिपुरसुन्दरी आफैंले नगरेर अरूबाट गराएको वा अरू कसैले त्यो श्रद्धावश उनलाई चढाएको, 'राजधर्म'की अनुवादक उनी नभएर त्यस्तै नाउँकी अरू कुनै रानी भएको हुन सक्दछ भन्ने शङ्काउपशङ्काहरू पनि प्रकट गरेका छन् । तर आफ्नातर्फबाट तपाईंले त्यसको उत्तर पनि यस लेखमा विभिन्न तर्क र तथ्यहरूद्वारा दिनुभएको रहेछ । कुरा के हो भने, अहिले हाम्रो देशका अधिकांश प्रतिष्ठित विद्वान् तथा साहित्यसंस्थाहरूले ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई नै 'राजधर्म'का सक्कली अनुवादक र लेखिकाको मान्यता दिइसकेको अनि उनका अनुवाद र कविताबारे शङ्कासंदेह गर्नेहरूबाट पनि कुनै ठोस प्रमाण जुटाउन नसकिएको वर्तमान अवस्थामा अब त्यस्ता प्रश्नहरू प्राज्ञिक बहसको विषयमात्र हुन पुगेझैं लाग्दछ । तर यसका साथै, यो यौटा अनुसन्धान र प्राज्ञिक अध्ययनको विषय पनि भएकाले भविष्यमा त्यसबारे अझै नयाँनयाँ तथ्यहरू फेला पर्दै जाने संभावनालाई पनि त्यसै नकार्न सकिन्न ।

तपाईंले ललितत्रिपुरसुन्दरीजस्ता ऐतिहासिक व्यक्तित्वका साथै देशबाहिर रहेका नेपाली प्रतिभाहरूलाई पनि संलग्न गरी हाम्रा ५२ जना नयाँपुराना नारीस्रष्टाहरूको सचित्र जीवनीसङ्ग्रह, चित्रचिनारीसङ्ग्रह र चित्रात्मक पोष्टरहरू प्रकाशित गरेर आजका नेपाली महिलाहरूको जागरण अभियानमा केही नैतिक बल प्रदान गर्नुभएको छ । यो प्रशंसनीय कार्यका लागि तपाईंलाई मेरो हार्दिक धन्यवाद छ । भविष्यमा पनि तपाईंबाट यस्ता रचनात्मक र सिर्जनात्मक कार्यकलापहरूले निरन्तरता पाइरहून् । 'नेपाली' त्रैमासिक, 'शारदा' मासिक र तपाईंको नवीनतम पुस्तक 'नारीचुली'मा तपाईंद्वारा लेखिएको प्रथम नारीस्रष्टा 'ललितत्रिपुरसुन्दरी'बारेका मेरा केही विचारहरू अहिलेलाई यत्ति नै हुन् । धन्यवाद !

भवदीय
गोविन्द भट्ट

लेखकीय

नेपाली भाषासाहित्य संसारमा लडीबुडी खेल्दै जाँदा मैले नारीस्रष्टा विषयक अभिलेख 'नारीचुली' पनि प्रकाशनमा ल्याउन सकें । 'नारीचुली'ले मलाई नेपाली नारीस्रष्टाबारे आँखा नै खुलाइदिएको मैले महसुस गरें । वास्तवमा 'नारीचुली' परिकल्पना गर्नुभन्दा अघि मैले ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई बोक्रेबोक्रे मात्रै अध्ययन गरेको थिएँ । 'नारीचुली'मा पुगेपछि मैले ललितत्रिपुरसुन्दरीको पनि जीवनगाथाको पूर्ण अध्ययन गर्नुपर्ने मेरो मुख्य दायित्व रहेको महसुस गरें । अनि म क्रमश: यस दिशातिर उन्मुख पनि भएँ । अन्तत: सुन खोज्दै जाँदा मैले मोती नै पनि फेला पारें । यदि म हतोत्साहको पिंजडामा परेको भए मैले ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई यस रूपमा भेट्न नै सक्तिन थिएँ । वास्तवमा ललितत्रिपुरसुन्दरीको जीवनीले पनि 'नारीचुली'को गरिमा, उचाइ र शोभा बढाएको मैले अनुभूति सँगालेको छु ।

म जसरी बाल्यकालदेखि नै मेरी आमा भागीरथा प्रसाईको वात्सल्यको प्रेरणाले जागरूक हुन्थें त्यसरी नै सचेत भएपछि पनि मातृजातिप्रति मेरो विशेष आदरभाव रह्यो । यिनै परिप्रेक्ष्यमा नेपाली समाजमा दोस्रो दर्जाको नागरिकसरहको उपेक्षा भोग्न वाध्य नारीजातिबारे केही गर्नुपर्छ भन्ने अन्तर्ध्वनिले मलाई घचघच्याइरह्यो । यसै भावनाको परिणतिस्वरूप म नेपाली साहित्यका

नारीचुलीमा डुबें । अरु नारीचुलीकै क्रममा आदिकवि भए भने आदिकवयित्री पनि कोही त थिए भन्ने प्रश्नले मेरो हृदयमा जरा गाड्यो । अन्ततः आफ्नै अन्तस्करणले खोजेको प्रश्नको जवाफ पाउन मैले आदिकवयित्रीबारे अनेक खोज गरें । अनि मेरो त्यही खोजको निष्कर्ष हो 'प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरी' ।

खास गरेर म 'नारीचुली' लेख्ने सिलसिलामा आबद्ध हुँदा ललितत्रिपुरसुन्दरी मेरो हृदयमा आएर टुक्रुक्कै बसिन् । नेपाली भाषासाहित्यमा पहिलोचोटि कलम चलाउने नारी नै ललितत्रिपुरसुन्दरी हुन् भन्ने धेरैले धेरै वर्षदेखि धेरै कुरा लेखेका थिए । इतिहासलाई स्वच्छ, पवित्र र निष्पक्ष रूपमा प्रस्तुत गर्नु प्रत्येक लेखकको लेखकीय धर्म पनि हुन जान्छ । यही धर्मको आडमा हिँड्दा ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई कुन प्रकारले प्रस्तुत गरौँ भन्ने जागृति मभित्र पनि आयो । तर यस विषयमा निष्कर्षहीन भएर धेरै दिनसम्म पनि म रनभुल्लमा नै परें । ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई सङ्क्षिप्त रूपमा लेखौँ भनें प्रथम नारीस्रष्टाका विषयमा हेलचेक्र्याइँ गरेझैं ठहर्ने र पूर्ण रूपमा लेखौँ भने यथेष्ठ सामग्री नपाइने सम्भावना थियो, तर पनि यस कार्यका लागि म निराश भइन । त्यस विषयक सामग्री जुटाउन म एकनासले हिँडिरहेँ । जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाय भनेझैं म जतिजति अगि बढें त्यतित्यति मैले सामग्री फेला पनि पार्दै जान थालें । अन्ततः मैले 'नारीचुली'की एक चुलीमा ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई पनि उभ्याउन पाएँ । त्यस घडी 'नारीचुली' साङ्गोपाङ्ग पार्न मैले जेजति मिहिनेत गरें ती बेहोराले अहिले मलाई निक्कै नै आत्मसन्तुष्टि प्राप्त भएको छ ।

'नारीचुली' लेख्ने क्रममा मैले ललितत्रिपुरसुन्दरीविषयक सामग्री 'नारीचुली'का लागि चाहिं आवश्यकताभन्दा बढी नै फेला पारें । वास्तवमा मेरो यो कमाइ पनि धेरै वर्षको नै थियो । तर 'नारीचुली'को पनि आफ्नै किसिमको सीमा, ढाँचा र प्रस्तुति थियो । 'नारीचुली' अन्तर्गत आदिकवयित्रीको कथालाई पनि अरू स्रष्टा बराबरी मात्रै बाँड्नु पर्थ्यो । मैले आफैंले बनाएका सीमाङ्कनका कारण 'नारीचुली'भित्रै ललितत्रिपुरसुन्दरीबारे पाइएका, भेटिएका र देखिएका अन्य थप वस्तुलाई यथेष्ठ र पूर्ण रूपले वर्णन गर्न मिलेन । त्यसैले त्यस बखतदेखि उनीविषयक फेला पारेका सामग्री मैले जतन गरी राखेँ । साथै त्यस कार्यले मलाई मनमनै वचनबद्ध गरायो "नेपाली भाषासाहित्यकी नारीगजुरका विषयमा म बेग्लै किताब निकाल्ने प्रयत्न गर्छु ।" वास्तवमा मेरो हृदयान्तरको अठोटले यस विषयमा साकार रूप लियो । अन्ततः मैले **प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरी**लाई सग्लो जीवनी ग्रन्थमा उभ्याएँ ।

•

नेपालको साहित्यिक इतिहासलाई हेर्दा नेपाली साहित्यमा पहिलोपल्ट कलम चलाउने नारी व्यक्तित्व ललितत्रिपुरसुन्दरी हुन् । उनले संस्कृत भाषामा लेखिएको 'महाभारत' शान्तिपर्वअन्तर्गतको अनुशासनपर्वको सरल नेपाली भाषामा अनुवाद गरिन् र त्यसलाई 'राजधर्म'का नाउँबाट प्रस्तुत गरिन् । जसरी रानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले त्यस युगमा नेपाली भाषामा रचनाको औपचारिक शङ्खनाद गरिन् त्यसै गरी हीरा गाइनेनी (?) पनि पहिलोचोटि गीतिकविता प्रस्तुत गरेर नेपाली गीतगायनकी गजुरका रूपमा चर्चित भएकी थिइन् भनिन्छ[१] । सर्वत्र संस्कृतभाषाले रङ्गिएको त्यस बेलाको नेपालमा नेपालीभाषाका माध्यमबाट अगाडि बढेका स्रष्टाको त्यस घडी धेरैले स्तुति गाएका थिए । खास गरेर पण्डित सुन्दरानन्द बाँडा ललितत्रिपुरसुन्दरीको जय गरेर थाकेनन् । उनले 'त्रिरत्न सौन्दर्यगाथा'मा श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई साक्षात् देवी नै भनेका छन् ।

ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपालीभाषामा लेख्ने प्रथम नारीमा देखा परिन् । उनले पनि गच्छेअनुसारको सङ्घर्ष नै खेपेकी थिइन् । एकातिर उनले बाल्यकालमा नै वैधव्य ग्रहण गर्नुपर्‍यो भने अर्कातिर क्रमशः छोरानातिको राजगद्दी जोगाउन धेरै कसरत पनि गर्नुपर्‍यो । उनी

राजगद्दीकी नायव थिइन् । त्यसै कारण पनि उनी संस्कृतभाषामा भएको 'राजधर्म'लाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी जनमानसमा त्यसको महिमा पुऱ्याउन उद्यत भइन् । यसै सिलसिलामा उनले कविता पनि लेखेकी थिइन् । साथै त्यस बेला उनले लेखेका स्तोत्र पनि पाठ गरिन्थे । त्यसैले हालसम्म प्राप्त तथ्यअनुसार नेपालीभाषामा पहिलोचोटि कविता लेख्ने नारीस्रष्टामा पनि ललितत्रिपुरसुन्दरीकै नाउँ कायम भयो । यस स्थितिमा नेपाली नारीसाहित्यसृजनाको प्राथमिक उद्‌बोधन ललितत्रिपुरसुन्दरीबाट भएको देखिन्छ ।

•

निक्कै वर्ष लगाएर मैले ललितत्रिपुरसुन्दरीको अभिलेख तयार गरें । त्यस अभिलेखलाई मैले सङ्क्षिप्त जीवनीको ढाँचा दिएँ र त्यो सर्वप्रथम कमल दीक्षितलाई सुनाएँ । मेरो लेख सुनेर उनी छक्क परे । यसै सिलसिलामा केही दिनपछि मलाई उनको टेलिफोन आयो । अनि उनकै सल्लाहमा मैले 'ललितत्रिपुरसुन्दरी'लाई सर्वप्रथम 'नेपाली' त्रैमासिकमा छापें ।[२] त्यसपछि सो लेख नरेन्द्रबहादुर श्रेष्ठको चाहनामा 'शारदा' मासिकमा पनि छापियो ।[३] ती पत्रिकाहरूमा सो लेख प्रकाशित भएपछि यसबारे चर्चैचर्चा भएको मैले पनि सुनें । साथै चिन्तक गोविन्द भट्टले सो लेखको टिप्पणी गरेर मलाई लेखेको चिठी पनि मैले पाएँ । त्यसपछि मेरो लेख सार्थक भएको मैले मनमनै ठहर गरें । गोविन्द भट्टबाट मैले प्राप्त गरेको चिठी फाइलमा थन्क्याउन मलाई मन लागेन । मैले सो चिठीलाई 'प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरी' नामक कृतिको भूमिका बनाउने रहर गरें । अनि मैले प्राज्ञ गोविन्द भट्टबाट सोबारेको मन्जुरी पनि लिएँ र सो चिठी यसै कृतिमा प्रस्तुत गरें । भट्टको ओजपूर्ण चिठीले यस कृतिको थप गरिमा बढेको मैले महसुस गरेको छु ।

•

प्रस्तुत कृति प्रकाशनकार्यमा दाजु प्रा.दिनेशराज पन्तको उल्लेखनीय भूमिका गाँसिएको छ । दिनेश दाइबाट प्राप्त सामग्री पनि जोडिएर मैले कृतिलाई प्रकाशनमा ल्याउन सकेको हुँ । साथै यस कार्यका लागि दाजु शिव रेग्मीबाट पनि मैले सहयोग पाएको छु । यस कृतिको निर्माण गर्ने क्रममा मेरी छोरी अनुकृतिकाको मायाका पाती पनि मैले मेरा कानमा सिउरिएको छु ।

'नारीचुली'का ५२ वटा मुहारचित्र निर्माण गरी चर्चाको धुरी टेकेका भाइ इन्द्र खत्रीका चित्रहरू यस कृतिमा पनि समाविष्ट छन् । खत्रीले बनाएको ललितत्रिपुरसुन्दरीको तैल चित्रलाई खिचेर मैले यसै कृतिको प्रथम संस्करणको आवरण बनाएको थिएँ । साथै यस संस्करणभित्र समेटिएका सम्पूर्ण चित्रहरूका अनुकृति पनि भाइ इन्द्र खत्रीले नै बनाएका हुन् ।

अन्त्यमा, मेरो लेखनमा मेरी पुरोधिका इन्दिराको मन, वचन र कर्म जोडिएकै हुन्छ । यस कृतिले पनि उनको माया, मोह र मातृवत् छहारी सङ्ग्रह गरेको छ ।

संवत् २०६४ जेठ १६ गते

• नरेन्द्रराज प्रसाई

• • •

ख्यातिप्राप्त व्यक्तित्वहरूको जीवनगाथा लेख्तै र पढ्दै जाँदा जीवनीसाहित्यमा नै मेरो मन बस्न थाल्यो । त्यसैले म आफूले लेखेको जीवनीमूलक कृति कहिलेकाहीँ ओर्काउँदै फर्काउँदै पनि गर्ने गर्छु । प्रस्तुत **प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरी** दोस्रो संस्करण त्यही शृङ्खलाको एउटा नमूना हो ।

प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरीले चारैतिरबाट स्वागत पायो । विद्वान्‌विदुषीको सुझाव सङ्कलन गरेर म पनि यस कृतिको थप परिमार्जनमा जुटें । यस कृतिप्रति विद्वत्वर्गले देखाएको रुचिले मलाई अरू हौसला बढेको हो ।

प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई दोस्रो संस्करणका रूपमा 'राजधर्म'मा गाँसिएको छ । यसबाट 'राजधर्म'का पाठकलाई 'राजधर्म'का स्रष्टाको यथेष्ठ जानकारी हुन्छ भन्ने मलाई लागेको छ । नेपाली भाषासाहित्यको प्रथम नारी सृजना 'राजधर्म' सँगै उनिएरप्रस्तुत कृति प्रकाशन भएकामा मलाई थप गर्व लागेको छ । वास्तवमा **प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरी**को 'राजधर्म'सँग जोडिएको प्रकाशनले पनि यसलाई दोस्रो संस्करण भन्न नैतिक मूल्य, मान्यता र व्यावहारिक देखिएको बेहोरा पनि मैले मेरा पाठकसामु राख्नैपर्नेहुन्छ ।

संवत् २०६४ मङ्सिर १५ गते • **नरेन्द्रराज प्रसाई**

---

१. हर्वर्ट एडवार्डले हेनरी लरेन्सको जीवनी लेख्ने क्रममा नेपालका माथबरसिंह थापाका विषयमा कुनै करिया हीराले स्तुतिगीत गाएको प्रसङ्गमा हीरालाई Singer लेखेका आधारमा उत्तम कुँवरले 'नेपाली' त्रैमासिक पूर्णाङ्क १७, संवत् २०२० कात्तिक, मङ्सिर, पुस अङ्कमा हीराले गाएको गीत अनुवाद गर्ने क्रममा हीरालाई स्त्रीका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । हर्वर्टले हीरालाई प्रस्ट रूपमा नारी वा पुरुष नलेखे तापनि हर्वर्टको हीराप्रतिको झिनो सङ्केतचाहिँ नारी भएका आधारमा उत्तम कुँवरले हीरालाई खुलस्तै रूपमा नारी अर्थात् गाइनेनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । त्यही आधारलाई पछ्याएर कमल दीक्षितले पनि 'बुइँगल' (चौथो संस्करण : २०५०) मा हीरा गाइनेनी लेखेका छन् । 'बुइँगल'मा कमल दीक्षित लेख्छन् "विदेशी भाषाको माध्यमबाट यस सङ्ग्रहमा भित्रिन पुगेकी हीराको थरघरको केही पत्तो पाइँदैन । हेनरी लरेन्सको जीवनी लेख्ने क्रममा नेपालको राजकाजको वर्णन गर्दा सर हर्वर्ट एडवार्डले माथबरसिंहको पनि बयान गरेका छन् । त्यसै सिलसिलामा माथबरसिंहको गुणगान गर्ने भनी यी गायिकाको नाम आएको छ । यिनका गीतको गेडा, बोली के थियो हामीलाई थाहा छैन । त्यसको भावसम्म मात्र अङ्ग्रेजी अनुवादबाट हामीले पाएका छौँ । यसरी ठीक पाठसम्म फेला पार्न नसकिएको र हुलिया पनि थाहा नभएको कविको कृति भ्रष्ट रूपमा यसरी यस सङ्ग्रहमा स्थान पाउने एउटै कारण छ । त्यो के भने शुरुदेखि सुवानन्ददाससम्ममा फेला परेको वीरपूजाको परम्परा नेपाली जनमानसमा कत्तिको भिजेको रहेछ, त्यो यस गीतबाट अरु स्पष्ट हुन्छ ।"

२. २०६३ पुस, माघ, फागुन ।

३. २०६३ चैत ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको जीवनको झलक

ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपालको परिवेशमा सुप्रसिद्ध नाउँ हो । यिनको कामबाटै यिनको नाउँको सुवास फैलिएको हो । ललितत्रिपुरसुन्दरीको जन्मका विषयमा चाहिँ झिनो मतमतान्तर नै देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि प्राय: सबै इतिहासकारको मतचाहिं मिलेको नै देखिन्छ जसअनुसार उनी संवत् १८५० सालमा जन्मेकी थिइन् । उनी कुन महिना, कुन गते र कुन ठाउँमा जन्मेकी हुन् भन्ने बेहोराको अत्तोपत्तो भने छैन । साथै उनी कसकी छोरी थिइन् र उनका पुर्खाहरू कुन जातका थिए भन्ने तथ्य पनि यकिन अथवा भनौं प्रस्ट रूपमा देखा परेको छैन । यी सबै बेहोरा इतिहासमा प्रस्ट नखोलिए तापनि उनी नेपाली थिइन् र बगाले थापाकी छोरी थिइन् भन्ने बेहोरा विभिन्न इतिहासकारले प्रकाशमा ल्याएको देखिन्छ । तर पनि कुनै इतिहासकारले दाबीका साथ उनलाई थापाकी नै छोरी हुन् भनेर किट्न सकेका चाहिँ छैनन् । इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यले त यिनलाई 'क्षेत्रियकन्या'[१] मात्रै भनेका छन् ।

त्यस बखतको नेपाल अधिराज्यका राजाहरूले प्राय: खड्काकी छोरी बिहे गरेको देखिन्छ । श्री ५ रणबहादुर शाहले ललितत्रिपुरसुन्दरीसँग बिहे गर्नुअघि पनि सुवर्णप्रभासँग बिहे गरेको तथ्य इतिहासमा अङ्कित छ जसअनुसार श्री ५ माइली महारानी सुवर्णप्रभाराज्यलक्ष्मीदेवी शाह खड्काकी छोरी भएको बेहोरा इतिहासमा पाइन्छ । साथै श्री ५ सुरेन्द्रवीरविक्रम शाहकी श्री ५

कान्छा महारानी पुण्यकुमारीराज्यलक्ष्मीदेवी शाह पनि खड्काकै छोरी भएको बेहोरा शमशेरबहादुर थापा[२]ले लेखेका छन् । ललितत्रिपुरसुन्दरीका सन्दर्भमा पनि शमशेरबहादुर थापाले ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई खड्काकै छोरी हुनुपर्ने कुरामा प्रकाश पारेको देखिन्छ । यसबारे उनले लेखेका छन् "भीमसेन थापाको उन्नतिकाल उहाँ (ललितत्रिपुरसुन्दरी) कै प्रवाहले प्रवाहित भएको थियो भन्ने कुरालाई लिएर (उहाँलाई) थापाकी छोरी भन्नु पनि राम्रो देखिँदैन ।"[३]

•

ललितत्रिपुरसुन्दरीका बाबुआमाको खुट्पत्तो नै देखिँदैन । यति हुँदाहुँदै पनि यिनी बगाले थापाकी छोरी हुन् भन्ने अड्कल चलिआएको छ । तर एक जना बगाले थापा शमशेरबहादुर थापाले चाहिँ यिनलाई आफ्नो थरमा मिसाउने सामग्री जुटाउन सकेनन् । शमशेरबहादुर थापाले भीमसेन थापाको जीवनगाथा लेखिन्जेलसम्म पनि ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई खड्का घरकी छोरी भन्न पनि छाडेनन् । वास्तवमा बगाले थापा नै भएर पनि उनले यी रानीको माइतीको थरबारे विवाद गरे ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको बिहे श्री ५ रणबहादुर शाह कासीबाट नेपाल फर्केकै बखत भएको थियो । अनि जनरल भीमसेन थापाकै सक्रियतामा नै यिनको विवाह भएको थियो । बिहे हुँदा यिनी तेह्र वर्षकी थिइन् । यिनको बिहे राजकीय पारामा भएको थियो । यिनको बिहेका प्रसङ्गमा इतिहासकारले भनेका छन् "रानी ललितत्रिपुरसुन्दरीको रजस्वला नहुँदै बिहे भएको थियो र रजस्वला नहुँदै यिनका पतिको स्वर्गवास भएको थियो ।"

ललितत्रिपुरसुन्दरीको आफूभन्दा १८ वर्ष जेठासँग बिहे भएको थियो । संवत् १८३२ असार १२ गते जन्मेका श्री ५ रणबहादुर शाहको संवत् १८६२ साल फागुन २६ गते ललितत्रिपुरसुन्दरीसँग राजकीय पारामा विवाह सम्पन्न भएको थियो । भीमसेन थापाले आफ्नो राज्यशक्ति बढाउने महत्त्वाकाङ्क्षाको बिउ नै यो विवाह हो भन्ने सङ्केत इतिहासकारहरूबाट दिइएको पनि छ ।

श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीराज्यलक्ष्मीदेवी शाहभन्दा अघि श्री ५ रणबहादुर शाहको चार जनासँग बिहे भैसकेको थियो । यिनका जेठी पत्नी राजराजेश्वरी, माइली पत्नी सुवर्णप्रभा, साइँली पत्नी कान्तवती, काइँली पत्नी चन्द्रवती र कान्छी पत्नी ललितत्रिपुरसुन्दरी मानिएका छन् । सुन्दरानन्द बाँडा विरचित 'त्रिरत्न सौन्दर्यगाथा'मा उल्लेख गरेअनुसार रणबहादुर शाहका अरू पनि पत्नी थिए भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि बाँडा लेख्छन् "पतिव्रता राजराजेश्वरी मन्त्रीहरूले हेलुम्बुमा निकालिएकी भए तापनि आफ्ना पतिलाई दुर्गतिबाट बचाउने इच्छाले नवौं दिनमा पुण्यक्षेत्रमा गाई ब्राह्मण देवताको पूजा गरी १४ जना केटी साथ सती जानुभयो ।" बाबुराम आचार्यका अनुसार रानीसहित चौध जना महिला साँखुको शालिनदीमा नै पोलिए ।[४] इतिहासकारहरूले उल्लेख गरेका ती चौध जना केटी रानीउपरानी थिए या कन्याकुमारी थिए, स्पष्ट छैन । साथै 'त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा'मा उल्लेख भएअनुसार "श्री ५ रणबहादुर शाहकी नानीसाहेब लक्ष्मीदेवीको"[५] परिचय पनि हामी पाउँछौं । यस अभिलेखमा लक्ष्मीदेवीलाई 'श्री साहिला नानीसाहेब' भनिएको छ । यसबाट श्री ५ रणबहादुर शाहका अरू पनि नानीसाहेब रहेछन् भन्ने सङ्केत पाइन्छ ।

रणबहादुर शाहले राजकीय पारामा वैवाहिक जीवन गाँसेका सबै रानीहरूको आआफ्नै उल्लेखनीय विशेषता भने देखिन्छ । तर श्री ५ रणबहादुर शाहले ललितत्रिपुरसुन्दरीसँग बिहे गरेपछि यी दम्पतीको दाम्पत्य जीवनले उत्साहको शिखर टेक्न सकेन । कुरा के हो भने बिहे गरेको करिब चौध महिनामा नै अर्थात् १८६३ वैशाख शुक्ल सप्तमी बिहीबारका दिन रातको १०

बजे रणबहादुर शाहको हत्या भएको थियो। यसै प्रसङ्गमा मोदनाथ प्रश्रितका अनुसार भन्ने हो भने भीमसेन थापाको सद्भावनाले ललितत्रिपुरसुन्दरी सती जानु परेन।[६]

ललितत्रिपुरसुन्दरी साँच्चैकी सुन्दरी थिइन्। यिनको रूपको वर्णन गरेर वाणीविलास पाण्डेले वाग्मतीको पुल उद्घाटनका अवसरमा स्तुति पनि लेखेका थिए। वाणीविलास पाण्डेले ललितत्रिपुरसुन्दरीको रूपको वर्णन मात्र गरेका छैनन्। उनको आचरण, चरित्र र व्यक्तित्वको वर्णन गरेर पाण्डेले शिला कोरेका छन्। पाण्डेले लेखेका छन् "इनै रणबहादुर साह महाराजाधिराजका श्रीललितत्रिपुर सुन्दरीदेवी कांछा महारानी हुनुभयो। बहुत सौंदर्यले युक्त भयाका, कैलासविषे विराजमान भयाकी साक्षात् पार्वती जस्ता, श्रीस्वामीज्यूले आफ्ना काखमा राखिदियाका पुत्र श्रीगीर्वाणयुद्ध विक्रम साह महाराजाधिराजविषे प्राण राखीकन नारायणका चरणारविन्दविषे चित्त लगाई सर्वदा पुण्यकर्मै गर्न्या भयाका, दीन अनाथ जस्का गति केही पनि छैन यस्ता जनविषे करुणा बहुतै गर्न्या पतिव्रतामा अग्रगण्य भयाका यस्ता सो कांछा महारानी हुनुहुंछ।"[७] दुई सय वर्षअघि वाणिविलास पाण्डेले भनेकै बेहोरामा दुई सय वर्षपछि मदनमणि दीक्षितले पनि आफ्नो धारणा जोडेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरी अद्वितीय सुन्दरी थिइन्। त्यसैले श्री ३ जुद्धले तिनको भव्य सालिक राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय (म्युजियम)मा राख्न लगाएका थिए। रानी, राजमाता, देशभक्त, समाजसेवी, धर्मपरायण, साहित्यकार र लामो अवधिसम्म देशको नायवी रहेकी ललितत्रिपुरसुन्दरीले समर्पित भएर राष्ट्रसेवा गरेकी हुँदा नै राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयमा तिनको धातु मूर्ति स्थापना भएको हुनुपर्छ।"[८]

•

ललितत्रिपुरसुन्दरीका नाउँका विषयमा एकरूपता देखिँदैन। उनको नाउँका सन्दर्भमा काठमाडौंको त्रिपुरेश्वरमा ललितत्रिपुरसुन्दरी आफैंले स्थापना गरेको त्रिपुरेश्वर महादेव मन्दिरस्थित उनको सालिक उठाएको स्तम्भको शिलालेखमा लेखिएको छ "श्रीमन् महाराजाधिराज श्रीश्रीश्रीश्रीश्री रणबहादुर शाह कनिष्ठपट्टराज्ञ्या: ललितत्रिपुरसुन्दरीदेव्या:।" साथै त्यहीं राखिएको अर्को शिलालेखमा"श्रीमल्ललित त्रिपुरसुन्दरीदेव्या:" लेखिएको छ। गोरखादरबारको गोरखनाथमा ललितत्रिपुरसुन्दरीले संवत् १८६९ मा चढाएको घण्टाको अभिलेखमा स्पष्टै रूपमा 'श्री ५ ललितत्रिपुरसुन्दरीदेवी' लेखिएको छ। अनि यिनै अभिलेखका आधारमा उनको नाउँ इतिहासमा 'ललितत्रिपुरसुन्दरी' कायम भएको देखिन्छ।

•

ललितत्रिपुरसुन्दरीको जीवनचरित्र नै राष्ट्र, राष्ट्रियता र नैतिकधर्ममा चलेको पाइन्छ। उनले मुलुकका जनताको रक्षार्थ हरेक उपाय अवलम्बन गरेकी थिइन्। उनको योगदानका बारे धेरै ठाउँका शिलालेखले पनि प्रस्ट्याउँछन्। उनको कामले उनी नेपाली माटोप्रिय थिइन् भन्ने झल्काउँछ। वास्तवमा ललितत्रिपुरसुन्दरी आफ्नो सीप, जाँगर र समर्पणले नेपाल र नेपालीकी बिर्सिनसक्नुको नाउँ बनिन्। त्यसैले उनी इतिहासको पानामा मर्यादित भएर नै विराजमान भइन्। एउटी रानी, एउटी राजमाता, एउटी शासक, एउटी समाजसेवी, एउटी धर्मपरायणा नारी र एउटी स्रष्टा भएर उनी नेपालको इतिहासमा रहेकी छिन्। साथै यिनका यी सबै धारालाई एउटै धागोले गुथ्ने कामचाहिँ साहित्यले नै गरिदियो। छोटकरीमा भन्ने हो भने उनलाई बचाउने, चिनाउने र दीर्घायु राख्ने काम पनि 'राजधर्म' ले नै गर्‍यो। 'राजधर्म'को शान्तिपर्वअन्तर्गत अनुशासनपर्वलाई संस्कृतभाषाबाट नेपालीभाषामा ल्याएर उनले स्तुत्य कर्म गरिन्। त्यसैले नै उनी यस धर्तीमा चिरञ्जीवी भइन्।

•

ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई एकातिर नेपालीभाषामा ‘राजधर्म’की सर्जक भनिन्छ भने अर्कातिर उनी रानी पनि थिइन् । श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी खालि ‘रानी’को नाउँमा मात्र अटल थिइनन् । उनी राष्ट्रको नायवी नै पनि थिइन् । उनले नेपाल अधिराज्यको राजकाज गरेकी थिइन् । उनी आफ्ना पतिझैं देशभक्त पनि थिइन् । त्यतिमात्र होइन, उनको व्यक्तित्व समाजसेवामा पनि त्यतिकै जाङ्गिएको थियो । वास्तवमा जीवनको अन्त्य समयसम्म पनि ललितत्रिपुरसुन्दरी समाजसेवामा नै समर्पित थिइन् । जनकल्याणका काममा संलग्न हुँदाहुँदै उनी सिकिस्त बिरामी भइन् । खास कुरा के हो भने त्यतिखेर नेपालमा बेलाबेला बिफर (शीतलामाई)को महामारी आउँथ्यो अनि जनजीवनमा गाँसिएर सेवा गर्दागर्दै उनलाई पनि त्यस बिफरको महामारीले घुँडा टेकाएको थियो । त्यही अस्वस्थताले संवत् १८८८ चैत १६ गते उनको भौतिक चोला उठ्यो । असमयमै उनको भौतिक शरीर माटो भए तापनि उनको कीर्तिको सुवासले उनी ठूली भएर यही माटामा सधैं मग्मगाइरहेकी छिन् ।

....

१. बाबुराम आचार्य, **अब यस्तो कहिल्यै नहोस्,** श्रीकृष्ण आचार्य (२०५८) ।
२. शमशेरबहादुर थापा भनेका भीमसेन थापाका वंशज हुन् । उनले भीमसेन थापाका कान्छा भाइ रणवीरसिंह थापाको नालीबेली लेख्ने क्रममा ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई थापाकी छोरी नहुन पनि सक्छिन् भन्ने आशय व्यक्त गरेका छन् । शमशेरबहादुर थापाले ललितत्रिपुरसुन्दरी खड्काकी छोरी हुन् भन्ने सङ्केत दिएका छन् ।
३. शमशेरबहादुर थापा, **रणवीरसिंह थापा**, जगदम्बा प्रकाशन (२०३०) ।
४. बाबुराम आचार्य, **अब यस्तो कहिल्यै नहोस्,** श्रीकृष्ण आचार्य २०५८) ।
५. सुन्दरानन्द बाँडा, **त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा** सं. धनवज्र वज्राचार्य, नेपाल सांस्कृतिक परिषद् (२०१९) ।
६. मोदनाथ प्रश्रित, **जनसत्ता** (२०६३ माघ २१ गते) ।
७. वाणीविलास पाण्डे, **वाग्मतीपुल स्तम्भ अभिलेख** (१८६८) ।
८. मदनमणि दीक्षित, **गरिमा** मासिक (२०६४ असोज) ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनयात्रा

नेपाली भाषासाहित्यमा पहिलोपल्ट अक्षर खेलाउने नारी ललितत्रिपुरसुन्दरी हुन् । साथै नेपाली भाषामा पहिलोचोटि कविता लेख्ने नारीस्रष्टा पनि ललितत्रिपुरसुन्दरी नै हुन् । ‘महाभारत’लाई संस्कृतभाषाबाट नेपालीमा अनुवाद गर्ने क्रमको सिरानमा नै उनले नेपालीभाषामा आफ्नो मौलिकता प्रस्तुत गरिन् । सृजनात्मक अभिव्यक्ति र अनुवादकार्य गरेर उनले नेपाली साहित्यको नारीइतिहासको जगमा आफ्नो नाउँलाई सुरक्षित राखिन् ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीले आफ्नो नायवी राज्यकालमा देशको वस्तुस्थिति देखिन्, दुक्खसुख भोगिन् र देशभक्त भएर राजकाज पनि गरिन् । उनले आफ्ना पतिको शासनको ज्ञान ग्रहण गर्न नपाए तापनि छोरा र नातिकी नायवी भएर शासन गरेपछि तत्सम्बन्धी ज्ञानगुनका धेरै कुरा जनसमक्ष ल्याइन् ।

नेपालको इतिहासमा आफ्ना नायवी कालमा अनेक ठाउँमा उत्कृष्ट भाषिक शिलालेख अङ्कित गर्नेमा पनि ललितत्रिपुरसुन्दरी प्रथम नारीका रूपमा गणनामा आइन् । विविध ठाउँमा उनले राखेका शिलालेखको अध्ययन गर्ने हो भने उनी नेपाली भाषासाहित्यप्रति रुचि राख्ने, मोह देखाउने र समर्पित हुने कोटिमा जाज्वल्यमान भएर स्थापित भएको देखिन्छ । नेपाली भाषासाहित्यप्रतिको निष्ठामा बाँधिएर नै त्यस बेला उनले कविता पनि लेखिन् । उनको त्यस घडीको लेखनको धारा नै कल्कलाउँदो भएर अविरल बगेको छ । उनको त्यही बौद्धिकताले भरिएको सृजनात्मक सक्रियतालाई शिरोपर गर्दै राष्ट्रकवि ईश्वरवल्लभ लेख्छन्

"...ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली भाषासाहित्यको विशिष्ट पुरोधा नारीस्रष्टा हुन् ।"[1] वास्तवमा ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली भाषासाहित्यमा नारीहस्ताक्षरकी ताज बनिन् । उनी नेपाली अक्षरसँगसँगै बाँचिरहिन् ।

ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली भाषासाहित्यमा पहिलोपल्ट ग्रन्थ तयार गरेर नेपाली नारीस्रष्टाकी गजुरका रूपमा स्थापित भइन् । यसबाट उनले सृजनाका क्षेत्रमा ऐतिहासिक कार्यको श्रीगणेश गरिन् । वास्तवमा उनले 'राजधर्म'लाई नेपाली भाषामा ल्याउने काम मात्र गरिनन्; ग्रन्थको अनुवाद गर्ने क्रममा मौलिक कविता रचना गरेर पनि आफ्नो सृजनात्मक परिचय प्रदान गरिन् । उनका नायवी कालका अनेक शिलापत्रहरूमा झैं यस ग्रन्थमा पनि उनको गतिलो भाषिक प्रस्तुति देखिन्छ । त्यसैले 'राजधर्म'ले पाठकको मनलाई राष्ट्रभाषाको थप मोहमा तानेको पनि पाइयो ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीले आफ्नो ठाँटको राजसी जीवनमा पनि भाषिक सेवामा आफूलाई सदुपयोग गरिन् । राजदरबारको उच्चस्तरीय वातावरणमा हुर्केर पनि उनले नेपाली भाषासाहित्यका लागि आफ्नो मन रोपिन् । अनि राजकाजको व्यस्त समयबाट उम्किँदै उनले नेपालीभाषाका मन्दिरमा एउटा बडेमाको ग्रन्थ चढाइन् । उनका पालामा उनले गरेका अन्य सबै राम्रा बेहोरालाई बिर्सिएरै पनि यही 'राजधर्म'लाई मात्र समाउने हो र यसैलाई आधार मानेर भन्ने हो भने पनि उनी प्रतिभासम्पन्न साहित्यकार हुन् । यस एउटै कृतिले उनको नाउँ नेपाली भाषासंसारमा स्थायी बनाएको छ । उनी साहित्यकार मात्र होइन, प्रथम नेपाली नारीस्रष्टा भएको बेहोरा नेपाली साहित्यको इतिहासमा अङ्कित छ ।

रानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले 'राजधर्म' संवत् १८८१ मा लेखिन् । यसलाई सुन्दर अक्षरमा लिपिकार भुवनानन्दले संवत् १९३० मा सारेको यसको प्रति जगदम्बा प्रकाशनले भेटेको हो । अनि त्यही पाण्डुलिपिलाई जगदम्बा प्रकाशनले प्रकाशनमा ल्याएर प्रशंसनीय काम गऱ्यो । यही ओजिलो ग्रन्थमार्फत सृजनामा प्रवेश गरेकी नारीस्रष्टा ललितत्रिपुरसुन्दरीले नेपालीभाषाका मन्दिरमा दिएको योगदानले नेपाली भाषासाहित्यको गरिमा बढेको यथार्थ छर्लङ्गै छ ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीले त्यस कालमा यस किसिमका ग्रन्थको सृजना र अनुवाद गर्नु भनेको नेपालीभाषाका लागि ठूलो उपलब्धि हो । उनको यो रचनात्मक कार्य नेपाली भाषासाहित्यमा युगौंयुग जीवित रहनेछ । वास्तवमा 'राजधर्म'ले नेपाली भाषासाहित्यको बौद्धिक चेतलाई क्रमशः आफूतिर आकृष्ट गरेको पाइन्छ । यसबारे चर्चा परिचर्चाको क्रम पनि निरन्तर बढिरहेको छ ।

श्री ५ रणबहादुर शाहको हत्यापछि ललितत्रिपुरसुन्दरीको व्यक्तिगत जीवन दुखे तापनि उनको साहित्यिक जीवनमा चाहिँ हरियाली छाएको देखियो । यिनका पति स्वर्गीय भएपछि यिनले साहित्यसेवाका अतिरिक्त राष्ट्रमा सुधारका राम्राराम्रा काम गरिन् । त्यसैले एकल जीवनमा नै यिनको सर्वत्र प्रशंसा भएको थियो । यी अठार वर्ष पुगेका बेला नै यिनका प्रारम्भिक योगदानका बारे वाणीविलास पाँडेले वाग्मती पुलको स्तम्भमा यिनको स्तुति लेखेको बेहोरा पछिल्लो लेखनमा ईश्वर बरालद्वारा सम्पादित 'सयपत्री' र बालकृष्ण पोखरेलद्वारा लिखित तथा सम्पादित 'पाँच सय वर्ष'मा समेत अङ्कित छ ।

ललितत्रिपुरसुन्दरी आफ्नो नाउँ अनुरूपकै सुन्दरी थिइन् र यिनी आदर्शवादी चरित्रकी धनी पनि थिइन् । यिनकै गीत गाउँदै हिँड्ने राजेश्वर थापा (बगाले) का अनुसार पनि "ललितत्रिपुरसुन्दरीको निष्ठा, प्रतिबद्धता र समर्पणको भावनामा कुनै शङ्का रहेन ।"[२] आफ्नो गतिलो कामबाट नै उनी जनहृदयमा टाँस्सिएकी थिइन् ।

राजमाता श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीराज्यलक्ष्मीदेवी शाह छोरा श्री ५ गीर्वाण र नाति श्री ५ राजेन्द्रकी नायवी भएर नेपाल अधिराज्यको शासनमा बसेकै बेला उनको

साहित्यसृजनाले जरा गाडेको थियो । त्यति मात्र होइन, ती दुवै राजाका पालामा राजदरबारमा लेखककविहरूको घुइँचो लाग्थ्यो । वास्तवमा त्यस घडी स्रष्टाहरूलाई रानी ललितत्रिपुरसुन्दरीबाट कदर गरिने परिपाटी थियो । राजमाता आफू पनि लेखिका तथा कवयित्री भएका नाताले उनले कविलेखकको महत्त्व पनि बुझेकी थिइन् । राजमाताकै प्रेरणाले श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहका नाउँमा पनि संस्कृतभाषामा तीनवटा ग्रन्थ[३] तयार भएको देखिन्छ । त्यति मात्र होइन ललितत्रिपुरसुन्दरीका नायवीकालमा राजकीय पुस्तकालयको समेत निर्माण भएको थियो जुन पुस्तकालय पछि राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रूपान्तरित भयो । साथै श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहले पनि राजमाताबाट त्यस्तो वातावरण पाए जसले गर्दा उनले पनि संस्कृत परम्पराका दुईटा र नेवारी परम्पराका एउटा गरी जम्मा तीनवटा पुस्तक[४] लेखेको बेहोरा दयाराम श्रेष्ठले पनि उल्लेख गरेका छन् ।[५]

राजमाता ललितत्रिपुरसुन्दरीका हरेक कामलाई जोड्दै मूल्याङ्कन गर्ने हो भने उनी स्रष्टाका रूपमा पनि श्रद्धेय भई नेपाली भाषासाहित्यका देउरालीमा ढकमक्क फुलेर बसेकी छिन् । यिनको साहित्यप्रतिको समर्पणलाई राष्ट्रिय गरिमाले ढाकेको छ । उनी नेपाली भाषासाहित्यकी एउटी आदर्श नमुनाका रूपमा पनि बाँचेकी छिन् । वास्तवमा नै नेपाली साहित्यको नारीसृजनाका क्षेत्रमा ललितत्रिपुरसुन्दरी पहिलो पाइलो एवम् इतिहासको जग बनेकी छन् ।

'राजधर्म'को अनुवादबाट ललितत्रिपुरसुन्दरी एउटी गतिली आख्यानकारमा स्थापित भइन् । त्यस कालमा न शिक्षाको प्रबन्ध थियो न नारीशिक्षामा बढावा थियो । त्यस बखत पढेरलेखेर होइन, लेखककवि र पण्डितहरूसँगका सत्सङ्गतले उनी सर्जक बनेकी थिइन् । किशोरी वय मै उनीमाथि बज्रन गएको कठोर वैधव्यका कारण जीवनलाई हेर्ने अन्तर्मुखी र अध्यवसायी दृष्टिकोणबाट प्रेरित भई उनले 'राजधर्म'को अनुवाद गरेको हुनुपर्छ भन्ने इतिहासकारहरूको मान्यता छ । शाहवंशीय परम्पराका दुई जना श्री ५ हरूको नायवी हुनाका कारण पनि उनले 'राजधर्म'को अनुवादलाई प्राथमिकता दिएको हुनुपर्छ भन्ने मान्यता पनि निकै प्रबल देखिन्छ ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनयात्राका अन्य प्रामाणिक स्रोत पनि भेटिन्छन् । खास गरेर शिलापत्रहरूमा उनकै आफ्नै शब्दहरूका लहर देखिएका छन् भन्ने बेहोराको साक्षात् पाठ धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठका कृतिमा पनि प्रस्तुत भएका छन् ।[६]

ललितत्रिपुरसुन्दरीले 'राजधर्म' मार्फत जीवन र जगत्लाई आध्यात्मिक दृष्टिकोणबाट हेर्ने प्रयत्न गरेकी छिन् । वास्तवमा नारीका लागि त्यस्तो औंसीको समयमा पनि ललितत्रिपुरसुन्दरीले आफ्नो आत्मसन्तुष्टिका साथै जनतामाझ 'राजधर्म'को प्रकाश छर्ने अभिप्रायले ग्रन्थको निर्माण गरिन् । त्यति विशाल कृतिको सृजना गरेर उनले ख्याति पनि कमाइन् । 'राजधर्म'का माध्यमबाट उनले आफ्नो भाषा, शैली र प्रस्तुति पनि जनमाझ पुऱ्याइन् । उनले प्रयोग गरेको भाषा हालसम्म पनि त्यति नै रुचिकर भएको र उनको अभिव्यक्ति पनि त्यत्तिकै सशक्त रहेको पाइन्छ ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको कलात्मक यात्राका एकएक कारण जोडिएर उनी नेपाली माटामा चिरञ्जीवी नारीपात्र भइन् । साहित्यिक यात्राले उनलाई नेपाली संसारमा जीवित बनायो । त्यसमाथि स्तरीय लेखन स्वयम् उनको व्यक्तित्वको सिफारिस बन्यो । लिपिमा विश्वास गरेर उनले शिलालेख लेख्न लगाइन्, जनजनलाई ज्ञानगुन र दैवीशक्ति प्रदान होस् भन्ने धारणाले स्तोत्र लेखिन् र संस्कृत र नेपालीभाषामा कविता पनि लेखिन् । ललितत्रिपुरसुन्दरीका ती सबै बेहोरालाई पन्छाएर उनको एउटै 'राजधर्म' लाई मात्र अँगाले पनि उनी नेपाली भाषासाहित्यकी मूर्धन्य स्रष्टा हुन् :

श्री नारायणलाइ भक्तिरसले आफ्ना मनैमा धरी ।
अन्धा शास्त्र नजानने जन पनी हेरुन् कथाका कुरा ॥

तत्पर् भै हरि गुन् भजन् भनि त जो भाषा रच्याँ षुप् गुनी ।
अध्या येक् सय तीस् त्यहाँ पुकिगयो राज्धर्म सम्पूर्ण भो ॥[७]

१. **नारीचुली**, नइ प्रकाशन (२०६३ : ईश्वरवल्लभको विचार) ।
२. राजेश्वर थापा, **नायव महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीदेवी शाह (थापा)**, अभिमान प्रकाशन (२०६०) ।
३. **सत्कर्म रत्नावली** (कर्मकाण्ड), **वाजीरहस्यम्** (अश्वचिकित्साशास्त्र) र **वाग्मती नवरत्नमाला** (शास्त्र) ।
४. **राजकल्पद्रुम** (धर्मशास्त्र), **श्रीस्तोत्र व्याख्या** (स्त्रोत) र **महासत्व** (नाटक) ।
५. दयाराम श्रेष्ठ, **नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा शाहवंशको देन**, श्री ५ को सरकार, सूचना विभाग (२०४४) ।
६. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, **शाहकालका अभिलेख**, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय (२०३७) ।
७. ललितत्रिपुरसुन्दरी, **राजधर्म**, जगदम्बा प्रकाशन (२०१९) ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको भाषाशैली

ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपालीभाषाकी पारङ्गत स्रष्टाको नाउँ हो । उनी लेख्ता आफ्नै संस्कृतिले सुसज्जित भाषा लेख्थिन् । उनको शैली पनि मीठो मानिन्छ । त्यसैले उनी सरल नेपाली भाषाशैलीकी धनी स्रष्टामा चिनिइन् । उनको 'राजधर्म'मा प्रयोग भएको भाषा खास गरेर नेपालको पहाडी जनजीवनले प्रयोग गर्ने खालको छ । लेखनको शैली, भाषा र प्रस्तुति हेर्दा उनको जन्मस्थल नेपालको पूर्वी पहाड भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । कहींकतै त ठर्रो शब्दका आडमा पनि उनको भाषा ठाङ्गिएको पाइन्छ ।

ललितत्रिपुरसुन्दरी कालीन युगमा नेपालमा संस्कृतभाषाको नै जगजगी थियो । तर त्यस बेला उनले जुन भाषा प्रयोग गरिन् त्यो भाषालाई आज पनि त्यतिकै रुचाउने ठाउँ उनैका लेखनशैलीले स्थापित गरेको छ । भया, पाया, मार्‍या, हुन्या, गर्‍या, दिया, दिन्या, पायाँ, तस्तै जस्ता त्यस बखत प्रयोग हुने भाषाबाहेक उनीद्वारा लेखिएका प्राय: शब्द आज पनि त्यतिकै प्रयोग हुने ठेट नेपाली शब्द नै छन् । वास्तवमा उनको 'राजधर्म' भाषाकै कारणले पनि थप जनप्रिय भएको पाइन्छ ।

'राजधर्म'मा उनले प्रयोग गरेको भाषा नाप्ने एउटै विषय छ र त्यो हो उनीद्वारा स्थापित शिलालेखको निर्माण । यसबारे योगीनरहरिनाथले नै पनि भनेका छन् "थापाथली वाग्मती पुलका छेउमा अवस्थित सिंहकेतुमा लेखिएको शिलापत्रको भाषामा र राजधर्मको भाषामा धेरै साम्य छ ।"[१] यसबाट के पनि प्रमाणित हुन्छ भने उनी शिलापत्रप्रेमी मात्र होइनन् भाषा खेलाउने रहरकी साम्राज्ञीसमेत थिइन् । यी सबै बेहोरालाई समेटेर सङ्क्षेपमा भन्नु पर्दा उनको झुकाव नै नेपाली अक्षरमा थियो ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको कर्मक्षेत्र राजकाज र धर्मकर्ममा मात्र होइन भाषा साहित्यमा खेल्ने वर्गसँग पनि निकै सामीप्य थियो भन्ने थुप्रै आधार भेटिन्छन् । त्यस बेलाका विद्वान्हरूले उनको कदर गरेको बेहोरा हरेक शिलापत्र र लेखोटहरूमा देखा परेका छन् । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने उनको भाषा परिमार्जन हुनमा बौद्धिक वर्गसँगको उनको सङ्गत पनि हो । उनको जन्मजात गुण, परिस्थितिप्रदत्त राजकीय जिम्मेवारी, सतसङ्गतको फल र धर्मप्रतिको जागरणका कारणले उनले 'राजधर्म' जनमाझ ल्याइन् भन्ने स्पष्ट बोध हुन्छ । जसको फलस्वरूप त्यस कृतिका माध्यमले मीठो नेपाली भाषाले पनि प्रस्तुत हुने अवसर प्राप्त गर्‍यो । 'राजधर्म'को त्यही विषयलाई लिएर प्राध्यापक दिनेशराज पन्तले भनेका छन् "राजधर्मको भाषा, शैली र प्रस्तुति अत्यन्तै

मिठासपूर्ण छ । अहिलेका लेखकसाहित्यकारको भाषाभन्दा त्यस बेलाको भाषा सुन्दर थियो भन्ने बेहोरा राजधर्मले प्रस्तुत गरेको छ । 'राजधर्म' नेपाली भाषासाहित्यको गर्व हो ।"[२]

•

ललितत्रिपुरसुन्दरीको 'राजधर्म' नेपाली भाषासाहित्यमा आजसम्म देखा परेका ऐतिहासिक र पुराना कृतिहरूमध्ये उत्तम वर्गमा प्रतिष्ठापित छ । त्यस बखतको नारीअक्षरबाट यस प्रकारका कृतिको निर्माण हुनु भनेको स्वयंमा आश्चर्य हो । लेखनका क्रममा उनका लेखनले गद्यविधालाई मात्र प्रस्तुत गरेको छैन, आफ्ना कृतिमा उनले ठाउँठाउँमा कविता पनि राखेकी छिन् ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीकृत 'राजधर्म' भाषाशैलीले जति पठनीय छ 'शान्तिपर्वको अनुशासन पर्व'मा देखापरेका बेहोराहरू पनि त्यति नै रोचक छन् । त्यसैले पनि 'राजधर्म'को विशेष चर्चा भएको हो, महत्त्व बढेको हो र यस कृतिप्रति जनचासो देखिएको हो । भाषाशैलीलाई नै मात्र उदाहरणका लागि प्रस्तुत गर्ने हो भने पनि 'राजधर्म'मा अङ्कित केही लेखोट हेर्न सकिन्छ :

'हाम्री आमा कुन्तीले कुरो लुकाउदामा मलाइ यस्तो दु:ख हुन गयो, किनभने हजार हातीका जस्तो बल भयाका, लडाञिमा संसार्भरीमा जोरी नभयाका, सिंहका जस्तो सेषी र हिंडाइ भयाका, अकल्दार, दया राष्न्या सबैलाइ दिन्या आफ्ना नियममा रह्याका र दुर्योधनहरूका आश्रय भयाका, अभिमानी, ठुलो पराक्रम गर्न सक्न्या कसैले गऱ्याको हेला नसहन्या, सधैं उद्योग गर्न्या लडाञि लडाञिमा हामीलाइ जितन्या वाण हान्दामा चटाक् आश्चर्यलाग्दो गरी लड्न्या, सब काममा सिपालु, कसैले नगऱ्याको किमत् गर्न सक्न्या सूतको छोरो, राधाको छोरो भनी लोकमा प्रख्यात भयाका, यस्ता जो कर्ण हुन्, ति त हाम्री आमा कुन्तीमा सूर्यदेषि जन्म्याका हाम्रा ज्येठा दाज्यू रह्याछन् । संपूर्ण गुणले युक्त भयाका, तिन्लाई जन्मन्याबित्तिकै कसैले थाह नपाउन् भनी हाम्री आमाले सन्दूकमा हाली गंगाजीमा वगायीछन् । तेही संदूक फेला पारी सूतले र राधाले पाल्याको हुनाले सूतको छोरो, राधाको छोरो भनी कर्णलाइ भन्दा रह्याछन् । हुनत ती कर्ण हाम्रै दाज्यू रह्याछन् । यो कुरो मैले कसो गरी थाहा पायाँ भने लडाञिमा मऱ्याका सबै बान्धवहरूलाइ अञ्जली दिनाकन लाग्याका बषतमा कुन्ती आइन् र कर्ण पनि तिमीहरूको दाज्यू हो, तेस्लाइ पनि अंजली देउ भनिन् सबै विस्तार गरिन् र हामीहरूले कर्णलाइ दाज्यू भनी थाहा पाञौं ।' (पृष्ठ २२–२३)

•

...जो मानिस धैर्य नभयाको छ त्यो मानिस पृथिवीको भोग गर्न पनि सक्दैन, धन् कमाउन पनि सक्दैन, तेस्ताका घरमा छोरा पनि हुँदैनन् । धैर्य नभयाका मानिस हिलामा पऱ्याका माछा झैं दु:ख पाउँछन् । (पृष्ठ ७४)

•

...हिंसा नगरी रह्याको कोही पनि छैन, आफुभन्दा निर्वलियालाइ मारी वलियाहरूले षान्छन् । मुसालाइ न्याहुरीले षान्छ, न्याहुरीलाइ विरालाले षान्छ, विरालालाइ कुकुरले षान्छ, कुकुरलाइ चितुवाले षान्छ, संपूर्ण मानिसहरूलाइ काल जो छ सो बषत् बषतमा षान्छ । सम्पूर्ण चराचर यो सृष्टिमा एउटालाइ एउटाले मार्न्या यो रीत दैवले गऱ्याको हो भने जान्न्या मानिसले यस्मा शोक गर्नु छैन । (पृष्ठ ७९)

•

शरीर र मन्लाइ आत्मा हो भनी देष्नुहुन्छ भने शत्रुहरूले आफुलाइ दियाको दु:ख किन विर्सनुहुन्छ । रजस्वला भयाकी एउटा धोती मात्रै पैह्रचाकी हाम्री रानी द्रौपदीलाइ हाम्रै अगाडीमा कचहरीमा लगी उस्तो वेइजत् गऱ्या, त्यो पनि हजूरले विर्सनुपर्न्या होइन । सहरवाट निकाली छाला पैह्राइ वडा जंगल वनमा हामीलाइ पठाया, त्यो पनि विर्सनुपर्न्या होइन । वनमा गयामा जटासुरले उस्तो दु:ख दियो, फेरि चित्रसेनसित लडाञि गर्नुपऱ्यो, जयद्रथ राजाले द्रौपदीलाइ हरेर लग्यो, त्यो पनि विर्सनुपर्न्या होइन । फेरि गुप्तवास गर्नालाइ विराट राजाका घरमा बस्यामा

विराटका मन्त्री कीचकले द्रौपदीलाइ उस्तो दुःख दियो, कीचकलाइ मार्नुपर्न्या, यो सबै हजूरले विर्सनुपर्न्या होइन । (पृष्ठ ८४–८५)

•

संपूर्ण यो दुःख मात्रै हो सुख होइन, दुःखैदेषि सुख भया जस्तो लाग्दछ किनभने, तृष्ना ज्यादा भयेर तेही तृष्नाले मन्लाइ चंचल् तुल्यायो भने दुःख हुन्छ । तेही दुःखको नाश भयो भने सुख हुन्छ, सुखका पछि दुःख हुन्छ दुःखका पछि सुख हुन्छ । सधैं दुःख पनि कसैलाइ हुँदैन सधैं सुख पनि कसैलाइ हुँदैन । कसैलाइ सुख भयो भयो वाहाँपछि दुःख आइलाग्दछ, कसैलाइ र दुःख भयो भयो वाहांपछि सुख आइलाग्दछ । इ सुख र दुःख भन्याका कैह्लै पनि छुट्दैनन्, संसारमा सधैं छँदै छन् ? तसर्थ इ सुख र दुःखपछि नलाग्नु । (पृष्ठ १२१–१२२)

•

'...धान् नभयाको गाउँ केही काम लाग्दैन, जस्तो पानी नभयाको कुवा केही काम लाग्दैन, जस्तो आगो नभयाका जगामा होम गर्‍याको केही काम लाग्दैन तस्तै मूर्ख ब्राह्मणलाइ दान दियाको केही काम् लाग्दैन ।' (पृष्ठ १९०)

•

'आगो जो छ सो पानीदेषि निस्क्याको हो, क्षत्रिय जो छन् सो ब्राम्हणदेषि निस्क्याका हुन्, फलाम् जो छ सो पत्थरदेषि निस्क्याको हो । आगो, क्षत्रिय, फलाम् इ तिन् कुराको सबै वस्तुमा सामर्थ्य चल्दछ, आफूलाई जन्माउन्यामा सामर्थ्य चल्दैन, किनभने फलामले सबै कुरो काट्दछ, पत्थर काट्न लाग्यो भन्या त्यो फलामै नाशिन्छ । आगोले सबै कुरा डढाउँछ पानीलाई डढाउन लाग्यो भने त्यो आगै निभ्दछ । क्षत्रियले सबैको नाश गर्न सक्दछ, ब्राम्हणमाथि लाग्यो भने त्यो क्षत्रियै नाशिन्छ ।" (पृष्ठ २७१)

•

'उद्योग गर्नाले देउताहरूले अमृत षान षाया, उद्योगैले दैत्यहरूलाइ मार्‍या, उद्योगैले इन्द्र जो छन् सो पृथिवीभरमा पनि स्वर्गभरमा पनि श्रेष्ठ भयेर रह्याका छन्, उद्योग गर्न्या मानिस जो छन् सो पंडित्लाइ जित्तछन् ।' (पृष्ठ २८२)

•

...कस्तै सानु भया पनि आगाले पोलीहाल्छ, कस्तै सानु भया पनि विषले मारीहाल्छ, तसर्थ जस्तो आगो हो जस्तो विष हो शत्रु पनि तेस्तै हो भनी वुझी शत्रुको नाश गरी हाल्नु ।' (पृष्ठ १८२)

•

'चन्द्र सूर्य नउदायादेषि सबै दुनिञा जो छन् सो अन्धकारले आफु आफुलाइ नदेषी नासिन्या थिया, जस्तै थोडै पानी भयाका जग्गामा माछा जो छन् सो परस्परमा षायेर नासिन्छन्, जस्तो व्याधा नभयाका जग्गामा पक्षीहरू जो छन् सो परस्परमा षायेर नासिन्छन् चाँडैन सबै सकिन्छन् तस्तै राजा नभयादेषि इ दुनिञाहरू पनि गोठालो नभयाका पशु झैं सबै नासिन्या थिया, निर्धाका धन्लाइ वलियाले लैजान्या थिया, धन् नदिन्यालाइ मार्न्या पनि थिया । राजा नभयादेषि कोही मानिस पनि आफ्ना धन्लाइ मेरो हो भनी भन्न्या थियेन, वलियाको हो भनी भन्न्या थियो । कसैका पनि स्वास्नी छोरा धन् घर केही रहन्या थियेनन् । सबै तरहवाट नाश हुन्या थियो । राजा नभयादेषि वाहन कपडा गहना अनेक तरहका जुहार् केही पनि राष्न्या थियेनन्, डाँकुहरूले लैजान्या थिया । धर्म गर्न्या मानिसलाइ अनेक तरहका हतियारले अनेकपल्ट हान्न्या थिया, सबै जनाले पाप मात्रै गर्न्या थिया । राजा नभयादेषि वुढा भयाका आमावावु आचार्य पाहुना गुरु इन्लाइ दुःख दिन्या थिया मार्न्या पनि थिया ।' (पृष्ठ ३३६)

•

'माहुरीले भँवराले फुलमा वसी फुललाइ पीडा नगरी रस् झिक्तछ, जस्तो गरी मानिसले गाइको थुन् नविगारी वाछालाइ दु:ख नदिइ दुद् झिक्दछ तस्तै दुनिञालाइ दु:ख नदिइ धन् झिक्नु। जस्तो रगत् खान्या जुकाले जन्तुलाइ थाहा नदिइ रगत् षान्छ तस्तै दुनिञालाइ कत्ति थाहा नहुन्या गरी धन् झिक्नु। जस्तो वघिनीले आफ्ना छोराछोरीलाई दाँतले च्यापी डुलाउँछे दाँतले च्याप्दामा पनि कत्ति दु:ख दिन्न तस्तै दुनिञालाइ कत्ति दु:ख नहुन्या गरी कर् लिनु।' (पृष्ठ ४४०)

•

'...पाप गरेर जित्नुभन्दा धर्मसंग मर्नु निको छ, तसर्थ पापमा मन् नलगाउनु। पापले कैल्हे पनि भलो हुँदैन, पैल्हे भने भलो भया जस्तो देषिन्छ पछि भने निर्मूल गरी नास गर्दछ।' (पृष्ठ ४७२)

•

'मानिस जिउँदै छ तपनि धनैले मानिसलाइ छोडेर जाला, सधैं मानिस पनि धन् पनि संगै त अवश्य रहँदैनन्, तसर्थ जान्न्या मानिसले धन्का निमित्त शोक नगर्नु। कसैका धन्को मात्रै नाश भयाको हुन्छ मित्रहरूको नाश भयाको हुँदैन।' (पृष्ठ ५१४)

•

'दैव मात्रै पुकार्ने आफुले काम् नगर्ने यस्तो मानिस जो छ सो चाँडै नासिन्छ।' (पृष्ठ ५१९)

•

'कोही प्राणी दुष्ट हुन्छन् तपनि देष्दामा साधु जस्ता देषिन्छन् र कोही साधु हुन्छन् तपनि देष्दामा दुष्ट जस्ता देषिन्छन्, तसर्थ तिन्लाइ परीक्षा गरी छुटचाउनुपर्छ। आकाश जो छ सो देष्दामा तल्तिर मुष फर्कायाका कराहीको पेट जस्तो देषिन्छ, जूनकीरा जो छन् सो आगो झैं देषिन्छन्, विचार गर्दामा र आकाशमा कराहीको पेट होइन, जून्कीरा पनि आगो होइन। तसर्थ आँषाले देष्याका कुरालाइ पनि विचार गरी बुझ्नुपर्दछ, विचार गरी वुझीकन काम् गर्दामा पछुतो हुँदैन।' (पृष्ठ ५४६)

•

'शील भयाका मानिसले गर्न नसकिन्या केही कुरो पनि येस् लोकमा छैन...।' (पृष्ठ ५९७)

•

'आफुले जुन् काम् गर्दामा जुन् किमत् गर्दामा अरुहरुको भलो हुँदैन त्यो काम् नगर्नु, जुन् काम् गर्नाले कचहरीका वीचमा आफ्नु सहनी हुन्छ त्यो काम्कन गर्नु।' (पृष्ठ ६०२)

•

'धर्मपूर्वक धन् कमाउनु अधर्म गरेर भने कैल्हे पनि धन् कमाउन इच्छा नगर्नु...।'(पृष्ठ ६२६)

•

ललितत्रिपुरसुन्दरीको भाषाशैलीले उनी जति जनप्रिय भइन् 'महाभारत'का कथालाई सरल भाषामा प्रस्तुत गरेर त्यति नै पाठक प्रिय पनि भइन्। उस बेलाको समय र परिवेशलाई साक्षी राखेर हेर्दा उनको लेखन उच्चस्तरीय देखिन्छ। तात्कालिक केही शब्दलाई छाड्ने हो भने अहिले पनि नेपाली समाजमा सर्वाधिक चलनचल्तीमा आउने शब्दहरू नै उनले प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ। जनबोलीका शब्दहरू टपक्क टिपेर प्रयोग गर्नाका कारण पनि 'राजधर्म'प्रति नेपाली भाषासाहित्यको लोकप्रियता गाँसिएको हुनुपर्छ। वास्तवमा त्यही नै ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनकलाको विजय पनि हो।

....

१. **राजधर्म**, जगदम्बा प्रकाशन (२०१९ : योगी नरहरिनाथको विचार)।

२. **नारीचुली**, नइ प्रकाशन (२०६३ : दिनेशराज पन्तको विचार)।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको 'राजधर्म'को विवाद

ललितत्रिपुरसुन्दरीको 'राजधर्म'लाई औपचारिक ढङ्गबाट जनमाझ ल्याउने काम योगी नरहरिनाथले गरे । साथै यस ग्रन्थलाई विवादको घेरामा पार्न पनि केही न केही रूपमा उनैको कारण जोडिन गएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यले भनेका छन्, "महाभारत शान्ति पर्वको राजधर्मको भाषानुवाद एउटा रानीले गरेको हुनाले तिनको पहिचान गर्न भनी योगी नरहरिनाथले २०१६।८।२० मा मृगस्थलीमा विद्वान्हरूको गोष्ठी बोलाएकोमा म पनि पुगेको थिएँ । योगी नरहरिनाथप्रभृति सबै उपस्थित सज्जनहरूले रानीसाहेब ललिता भनेकी श्री ५ रणबहादुर शाहले पदत्याग गरिसकेपछि विवाह गरेकी रानी ललितत्रिपुरसुन्दरी हुन् भन्ने निर्णय गरेर निर्णयपत्रमा हस्ताक्षर गरेर मेरा हातमा कलम दिए ।"[१] इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यको लेखनीबाट आचार्यलाई चिड्याउने काम योगी नरहरिनाथद्वारा आयोजित सभाद्वारा भएको बुझिन्छ । योगीले सुरुमै आचार्यका हातमा कलम राखिदिएका भए सायद यस बेहोराले यस्तो विवादको सिर्जना पनि गर्दैनथ्यो होला । हुन पनि बाबुराम आचार्यबाहेक ललितत्रिपुरसुन्दरीको 'राजधर्म'बारे विवाद गर्ने मान्छे देखा परेका पनि छैनन् । मौका परेको बेला इतिहासशिरोमणि आचार्यले ललितत्रिपुरसुन्दरीप्रति रिस साँधे पनि भनिन्छ । बाबुराम आचार्यको प्रक्रियाप्रति स्रष्टाहरू सन्तुष्ट नभएको बेहोरा पनि थाहा पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा राजाराम सुवेदीले पनि लेखेका छन्, "इतिहासकारले असललाई असल भनिदिन कुनै कन्जुसी देखाउनु हुँदैन जस्तो लाग्छ; यो उहाँ (बाबुराम अचार्य) बाट भएन ।"[२]

'राजधर्म' विषयमा भएका वादविवादका बेहोरा पनि सार्वजनिक रूपमा प्रस्टै आएका छन् । साथै यस ग्रन्थको विवाद प्रसङ्गसँग टाँस्सिएर यसको जरामा नै केही अस्पष्ट रङ्ग देखा परेको पनि छ ।

'राजधर्म' स्रोतविहीन ढङ्गबाट मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा आएको देखिएको छ । प्रकाशन संस्था जगदम्बा प्रकाशनले सो ग्रन्थ कसले त्यहाँ ल्याइपुऱ्यायो भनेर कहीँकतै उल्लेख गरेकै छैन ।

जगदम्बा प्रकाशनले स्रष्टा अथवा भनौं कवयित्री तथा अनुवादक ललितत्रिपुरसुन्दरीको नाउँ ग्रन्थको अग्रभाग र आवरणपछि (भूमिका अगाडि) को पानामा उल्लेख गरेको छैन तापनि ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई 'राजधर्म'की सर्जक भनिरहेकै छ । त्यो बेहोरा पनि प्रकाशकीयमा मात्र उल्लेख गरिएको छ । तर 'मदन सौरभ' (मदन पुरस्कार पुस्तकालयको पुस्तकसूचीको पहिलो संस्करण २०३१ को पृष्ठ २९६) मा ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई 'राजधर्म' की ले. (लेखिका) का रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

•

इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यको 'राजधर्म'मा उल्लिखित 'रानीसाहेब ललिता' शीर्षकअन्तर्गतको लेखमा ललितत्रिपुरसुन्दरीबारेको टिप्पणी र तर्क प्रमाणविहीन नै देखिन्छन् । जस्तै–

(क) संवत् १८८८ मा स्वर्गीय भएकी ललितत्रिपुरसुन्दरीको ग्रन्थ बयालीस वर्षपछि लिपिबद्ध भएको बेहोरालाई असम्भव भन्दै बाबुराम आचार्यको "जङ्गबहादुरका समयकी कुनै राणाजीकी रानीसाहेब ललिताको खोजमा लागेको थिएँ" भन्ने तर्कमा कुनै ठोस आधार देखिँदैन ।

(ख) बाबुराम आचार्य एकातिर 'राजधर्म' अनुवाद गर्ने ललिता जिना रानी (जङ्गबहादुर राणाकी ३८औं उपरानी) हुन् पनि भन्छन् भने अर्कातिर उनी अलिअलि संस्कृत

जान्दथिन् पनि भन्छन् । अलिअलि संस्कृत जानेका भरमा संस्कृत भाषाको यति विशाल ग्रन्थ जिनाले कसरी अनुवाद गरिन् ? भनी प्रश्न गर्ने ठाउँ पनि उनले राखिदिएका छन् ।

(ग) फेरि बाबुराम आचार्यले आफूले अनुवादक ठम्याएका ललिता जिना रानीलाई देखाएर "रानीसाहेब खूद आफ्नो हातले यस्तो (राजधर्म) लेख्न सक्तिनथिइन्" पनि भनेका छन् ।

(घ) 'रानी' भन्ने शब्दलाई पछ्याएर ग्रन्थको अनुवादक पत्ता लगाउने बाटोमा हिँड्दाहिँड्दै आचार्यले यस कामबाट तुरुन्त हात झिक्नुपर्ने कारण के थियो ? भनेर अर्को थप प्रश्न गर्ने ठाउँ पनि उभिएको छ ।

•

इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यले व्यक्तित्वको अहम् (इगो) का कारण उनी अनायासै र असान्दर्भिक रूपमा ठाडै जङ्गबहादुर राणाकालीन समयमा पुगेका देखिन्छन् ।

बाबुराम आचार्यका पुर्खा बासठ्ठीहरण[३]मा परेबापत उनका सन्तान नै भीमसेन थापाका विरोधी थिए । वास्तवमा ललितत्रिपुरसुन्दरी बाबुराम आचार्यको आक्रोशको त्यही मारमा परेकी थिइन् र अत्तो न पत्तो रूपमा बाबुराम आचार्यले प्रथम नारीस्रष्टा ललितत्रिपुरसुन्दरीको सृजनात्मक व्यक्तित्वलाई गिजोलगाजल पारेका थिए पनि भनिन्छ ।

•

योगी नरहरिनाथद्वारा 'राजधर्म'की अनुवादक ललितत्रिपुरसुन्दरीबारे प्रस्तुत भएका प्रमाण तर्कसङ्गत हुनाका साथै बलियासमेत छन् । थापाथली वाग्मती पुलका छेउमा अवस्थित सिंहकेतुमा लेखिएको शिलापत्रको भाषामा र 'राजधर्म'को भाषामा धेरै साम्य छ भनेर योगी नरहरिनाथले थप टिप्पणी पनि गरेका छन् ।

योगी नरहरिनाथले 'राजधर्म'की अनुवादक ललितत्रिपुरसुन्दरी नै हुन् भन्ने बेहोराको अर्को थप पुष्टि गरेका छन् "...श्री ५ रणबहादुर, श्री ललितत्रिपुरसुन्दरी, श्री जनरल भीमसेनका ३ रत्नका प्रतिपादक 'त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा'का लेखक सुन्दरानन्द वज्राचार्यका छोरा (?) भुवनानन्दले 'राजधर्म'को प्रतिलिपि गरेका छन् ।"[४] भुवनानन्दका सन्दर्भमा कुरा गर्दा चाहिँ त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट गरेको एउटा शोधमा भुवनानन्दलाई सुन्दरानन्द बाँडाका छोरा भनेरै उल्लेख गरिएको छैन ।[५] त्यति बेलाको (धेरै पुरानो) प्रसङ्ग भएकाले अहिलेको शोधअभिलेखमा 'भुवनानन्द'को नाउँ उल्लेख गर्न छुटेको पनि हुन सक्छ पनि भनिन्छ ।

योगी नरहरिनाथले ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेख्ने रुचिका विषयमा थप प्रकाश पारेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरीको पुस्तकहरू लेख्ने, लेखाउने र दान गर्ने योग्यता र स्वभाव थियो ।"

खड्गनरसिंह राणाले अन्तर्लापिकाको खुल्को निष्कर्षमा लेखेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरीरानीकी सधर्क १ वचन् ।"[६] यस खुल्ले पनि ललितत्रिपुरसुन्दरीद्वारा नै 'राजधर्म' अनुवाद भएको तथ्य प्रस्ट्याएको छ ।

•

राजधर्ममा ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनको पक्षविपक्षाको मतमतान्तर भइरहेका बेला बालकृष्ण पोखरेलले आफ्नो आलेखमा स्पष्ट धारणा राखेका छन् ।[७] हुन त ललितत्रिपुरसुन्दरीको 'राजधर्म'का बारे धेरै विद्वान्ले लेखेका छन् । तीमध्ये बालकृष्ण पोखरेलले राजधर्मबारे आजसम्म

प्रकाशित समीक्षा या मन्तव्यमध्ये सबैभन्दा लामो समीक्षा लेखेका छन् । सो समीक्षाका केही अनुच्छेद यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

"राजधर्म" को अनुवाद ललितत्रिपुरसुन्दरीले गरेकी हुन् भनेर अधिकांश विचारकहरूले मानेका छन् । भुवनानन्दले अन्तर्लापिकामा 'ललिता' र 'इ रानी वचन्' भन्ने लवज प्रयोग गरेकाले नै विचारकहरूले यस्तो मान्नु परेको हो । तर भीमसेन थापाको ॐ नियन्त्रणपूर्ण शासनमा "राजधर्म" पढ्ने अनुमति ललिताले पाई होलिन् भन्ने कुरो इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यज्यूले पत्याउनु भएको छैन । तर आफ्ना पतिको मृत्युपछि आफ्नो नाबालख पुत्रको भविष्यनिर्माणमा एउटी राजमाताले सुटुक्क भए पनि चिन्ता गर्नु स्वाभाविकै भएकाले "राजधर्म"जस्तो राजनैतिक ग्रन्थलाई रानी ललिताले वास्ता गरेकोमा आश्चर्य मान्नुपर्ने केही कारण देखिन्न ।

ललिता महारानीमा यति उच्चस्तरको संस्कृत ग्रन्थ नेपालीमा उल्था गर्न सक्ने योग्यता थियो भन्नेमा पनि शिरोमणिज्यूलाई शङ्कै लागेको छ । यसैले उहाँ जङ्गबहादुरकी जिनानामक कुनै भित्र्यानी रानीको नाउँ नै ललिता थियो होला र भुवनानन्दले आफ्ना बाबु सुन्दरानन्दको कृति तिनै जिना अर्थात् ललितालाई टक्र्याउनको लागि प्रतिलिपि गरे होलान् भन्ने मत व्यक्त गर्नुहुन्छ । भुवनानन्दको अन्तर्लापको ललिता भन्ने लवजको समाधान उहाँ यसरी गर्नु हुन्छ ।

तर "इ रानी वचन"लाई चाहिं शिरोमणिज्यू "इरानी वचन" अर्थात् फार्सी वचन मान्नुहुन्छ । यसो गरेर उहाँले आफ्नै अघिल्लो तर्कलाई कम उपयोगी पार्नु भएको छ । यदि रानी वचनलाई इरानी वचन तुल्याउनु थियो भने शिरोमणिज्यूले धुइँधुइँति जिना रानीको अनुसंधान गरेर के लाभ पाउनुभयो, यो बुझ्न सकिएन । फेरि आश्चर्य त के कुरामा लाग्छ भने "राजधर्म"मा अरबेली फार्सेली शब्दहरू त्यति मात्रामा देखिन्नन् जति मात्रामा ती समकालीन अन्य लेखकका कृतिमा पाइन्छन् । उदाहरणार्थ हाम्रो तेस्रो उठान (पृष्ठ ४५३–५४ मा झन्डै तीन सय शब्द छन्, तर तिनमा अरबेली फार्सेली शब्द दुई प्रतिशत मुस्किलले पुग्लान् । यसकारण हामीलाई "राजधर्म"को निम्ति 'इरानी' शब्द आवश्यक छैन ।

फेरि जहाँसम्म ललिताको लागि ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई हटाएर जिनालाई अङ्गीकार गर्ने प्रश्न छ, यो आवश्यक होलाजस्तो लाग्दैन । भएकी ललितालाई त्यागेर नभएकी ललिताको अनुसन्धान गर्नुलाई प्रशंसनीय काम भन्न सकिन्न । भानुदत्तको "जस मनुष्यले निश्चल भयाको वस्तु छोडिकन अस्थिर वस्तुको इच्छा गरोस् तसको निश्चल वस्तु पनि हात रहँदैन, अस्थिर वस्तु ता गयैको छ" भन्ने वाक्यको यहाँ सम्झना हुन्छ । स्थिर ललितत्रिपुरलाई त्यागेर अस्थिर जिनातर्फ लाग्नु यसैले असल होइन । यस कारण ठोस प्रमाण नपाउन्जेल "राजधर्म" ललितत्रिपुरसुन्दरीको कृति होइन भन्ने शिरोमणिज्यूको मतमा सहमति देखाउन सकिन्न ।"

•

योगी नरहरिनाथदेखि बालकृष्ण पोखरेलसम्मको 'राजधर्म' विषयक प्रतिक्रियालाई निफनेर भुस र चामल छुट्याउनुपर्दा 'राजधर्म' बारेको पोयोले बिट मारेको छ । त्यस बेलादेखि चल्दै आएको चर्चापरिचर्चालाई न्यायिक रूपमा निष्कर्ष दिंदा ललितत्रिपुरसुन्दरीबाटै 'राजधर्म' संस्कृतभाषाबाट नेपालीभाषामा अनुवाद भएको हो । त्यसैले उनी हाम्री पुरोधा नारीस्रष्टा हुन् ।

....

१. **राजधर्म**, जगदम्बा प्रकाशन (२०१९ : बाबुराम आचार्यको विचार) ।
२. राजाराम सुवेदी, **प्राचीन नेपाल**, (२०४० फागुन चैत) ।
३. बासठ्ठीहरणको छोटो टिप्पणी 'शाहकालीन अभिलेख'को पहिलो भागअन्तर्गत धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठले 'नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र (त्रि.वि.) बाट २०३७ सालमा प्रकाशित ग्रन्थमा प्रस्तुत गरेका छन् । "ब्राह्मणहरूलाई कुशविर्ता दिई गरिएका यी ताम्रपत्रहरूबाट "बासठ्ठीहरण"को

पृष्ठभूमि बुझ्न केही मद्दत पाइन्छ । काशीबाट फर्केपछि श्री ५ रणबहादुर शाहले राष्ट्रको सैनिकशक्ति बढाउनुपर्ने महसुस गरे । तर राजकोशमा भने चाहिँदो धन थिएन । यस कारण सरकारी आम्दानी कसरी बढाउने भन्ने कुरामा ध्यान दिन थालियो । यसका लागि एक "जाँचआयोग" पनि गठन गरियो । यसै सिलसिलामा ब्राह्मणहरूका केही विर्ता पनि हरिए । जुन इतिहासमा "बासठ्ठीहरण" भनी प्रसिद्ध रहेको छ । "बासठ्ठीहरण" सैनिक शक्ति बढाउन आवश्यक भई मात्र गरिएको थियो; ब्राह्मणहरूको विर्ता हर्ने उद्देश्यले गरिएको थिएन भन्ने कुराको सङ्केत ६२ सालपछि ब्राह्मणहरूलाई नयाँ कुशविर्ताहरू दिई गरिदिएका यी ताम्रपत्रहरूबाट पाइन्छ ।"

४. **राजधर्म**, जगदम्बा प्रकाशन (२०१९ : योगी नरहरिनाथको विचार) ।

५. मञ्जुतारा शाक्य, **अमृतानन्द वन्ध्य : व्यक्ति व कृति** (२०५९), (त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाल भाषा (नेवारी) एम्. ए. (शोधपत्र) ।

६. **राजधर्म**, जगदम्बा प्रकाशन (२०१९ : खड्गनरसिंह राणाको विचार) ।

७. बालकृष्ण पोखरेल, **पाँच सय वर्ष**, जगदम्बा प्रकाशन (२०२०) ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीप्रति प्राज्ञिक मत

नेपाली भाषासाहित्यमा नारीस्रष्टाको सिर्जनाका रूपमा 'राजधर्म' प्रथम पटक उदाएको कृति हो ।[१] 'राजधर्म'की सर्जक ललितत्रिपुरसुन्दरी हुन् । ललितत्रिपुरसुन्दरीका विषयमा एक जना व्यक्तिबाहेक जतिले लेखे उनलाई प्रथम नारीस्रष्टा भनेरै लेखे । योगी नरहरिनाथले आयोजना गरेको बृहद् प्राज्ञसभामा पनि चार दर्जनजति प्राज्ञिक व्यक्तित्वहरूले 'राजधर्म'की सर्जक ललितत्रिपुरसुन्दरी नै हुन् भनेर सहीछाप गरेका थिए । २०१६ साल मङ्सिर २० गते शनिबारको कुरा हो, त्यस बेलाको विचारविमर्शको सम्बन्धमा 'राजधर्म' महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीको अनुवाद हो भन्नेहरूको सूची कमल दीक्षितले तयार गरेका छन्[२] :

महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीको अनुवाद हो भन्ने प्राज्ञहरू सर्वश्री योगी नरहरिनाथ, रङ्गनाथ शर्मा, रामशरण थापा, रामप्रसाद लामिछाने, द्वारकाराज उप्रेती, दयानिधि शर्मा, ब्रह्मदेवनाथ, सत्यमोहन जोशी, केशरशमशेर, बुद्धिसागर पराजुली, कृष्णप्रसाद भट्टराई, घनश्याम पौडेल, गङ्गाधर पराजुली, हरिश्चन्द्र न्यौपाने, बज्रानन्द बज्राचार्य, पद्मप्रसाद भट्टराई, ऋषभदेव शर्मा रेग्मी, भैरवप्रसाद शर्मा पौड्याल, चौ. नारायणजङ्ग शाह, भरतमणि आ.दी., खड्गनरसिंह राणा, पशुपति दाहाल, कमल दीक्षित, वासुदेव लुइँटेल, भीमभक्तमानसिंह बस्नेत, दीपकेश्वर शर्मा लोहनी, लक्ष्मीप्रसाद आचार्य, माधवप्रसाद उपाध्याय कणेल, अनङ्गनाथ उपाध्याय पौड्याल, नरेन्द्रमानसिंह बस्न्यात, भैरवबहादुर सिंह, वैकुण्ठनाथ खनाल, कोमलबहादुर पाण्डे, शेषकान्त पौड्याल, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बालकृष्ण सम, चूडानाथ भट्टराय, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, जनकलाल शर्मा, केशवचन्द्र शर्मा, गदाधर पाध्या, देवीप्रसाद लम्साल, भीष्मदास वैष्णव, सोमनाथ शर्मा, भीमबहादुर खड्का, गङ्गाप्रसाद दाहाल आदि देखा परे । माथि उल्लिखित विद्वान्हरूबाहेक नेपाली भाषासाहित्यका अन्य स्रष्टाहरूले पनि ललितत्रिपुरसुन्दरीका विषयमा आफ्नो सकारात्मक मत जाहेर गर्दै आएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषासाहित्यमा ललितत्रिपुरसुन्दरी भन्नु लेखनकी एउटी प्रेरक स्रष्टाको नाउँ हो । उनले नेपाली भाषासाहित्यको नारीलेखनमा गुरुतर भूमिका निर्माण गरिन् । उनको त्यही काम नै लेखनको इतिहासमा सधैं बाँचिरहने नाउँ बन्यो । यस नाउँको नेपाली साहित्यमा चारैतिरबाट स्वागत गर्ने क्रम भयो । यसै परिवेशमा उनका बारे सत्यमोहन जोशीले ज्वलन्त, स्पष्ट र शाश्वत विचार जनसमक्ष प्रस्तुत गरे "ललितत्रिपुरसुन्दरीद्वारा लिखित 'राजधर्म' नेपाली वाङ्मयको गौरव हो । त्यस समयमा यस्तो ग्रन्थ निर्माण गरिनु केवल नारीहरूको मात्र जीत होइन सम्पूर्ण नेपाली वाङ्मयकै उपलब्धि हो ।"[३]

ललितत्रिपुरसुन्दरीका लेखनबारे डा.मोदनाथ प्रश्रितले पनि उनको महिमा उल्लेख गर्दै भनेका छन् "नेपाली साहित्यजगत्मा अहिलेसम्म चर्चामा आएसम्म नेपालको प्रथम नारीसाहित्यकारमा ललितत्रिपुरसुन्दरीको नाउँ आएको छ । नेपाली नारी साहित्यकारको सन्दर्भमा ललितत्रिपुरसुन्दरीको भन्दा अर्को नाउँ भेटिएको छैन । साहित्यलेखनको पक्षमा चर्चित नारीको रूपमा उनी आइन् ।"[४] वास्तवमा भन्ने हो भने ललितत्रिपुरसुन्दरीको सृजनात्मक अभिव्यक्तिको नेपाली साहित्यमा एकै स्वरमा स्वागत भएको देखिन्छ । प्रश्रितले झैं श्यामदास वैष्णवले पनि उनको गरिमालाई आत्मसात् गर्दै मन्तव्य प्रकट गरेका छन् "निश्चय नै अग्रणी र गौरवमयी नारीस्रष्टा हुन् ललितत्रिपुरसुन्दरी ।"[५]

नेपाली भाषासाहित्यमा ललितत्रिपुरसुन्दरीको व्याख्या र विश्लेषण भइरहने सन्दर्भमा उनको लेखनको योगदानको रेखाङ्कन गर्दै प्राध्यापक डा. दयाराम श्रेष्ठले आफ्नो खोज ग्रन्थमा लेखेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरीद्वारा 'महाभारत' शान्तिपर्वको नेपाली अनुवाद 'राजधर्म' लेखिबक्स्यो । तत्कालीन राजनैतिक परिस्थितिका निम्ति आवश्यक महसुस गरिएको विषय यसमा छ । नेपाली वाङ्मयको यो एउटा ऐतिहासिक उपहार हो ।"[६]

ललितत्रिपुरसुन्दरीको नेपाली साहित्यमा प्रविष्टिका विषयमा ईश्वरवल्लभले भनेका छन् "नेपाली भाषा लेखनमा भानुभक्तभन्दा अघि ललितत्रिपुरसुन्दरी उदाएकी थिइन् । उनी हाम्री आदिस्रष्टा मात्र नभएर नेपाली भाषा साहित्यकी विशिष्ट प्रणेता हुन् ।"[७] यसै गरी 'राजधर्म'कै परिप्रेक्ष्यमा चिरञ्जीवीदत्त पाण्डेले पनि लेखेका छन् "१९ औं शताब्दीमा श्री ५ रणबहादुर शाहकी कान्छी रानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले 'राजधर्म'लाई संस्कृतबाट नेपालीमा अनुवाद गरेकी छन् ।"[८]

ललितत्रिपुरसुन्दरीका सृजनाले उनलाई झन् विशिष्ट कोटिकी बनाइदिए । यसै सन्दर्भमा वर्षौंको अनुसन्धानपछि घटराज भट्टराईले लेखेका छन् "...ललितत्रिपुरसुन्दरीको 'राजधर्म' नेपाली भाषामा पाइएको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो । राजनीतिक, भाषिक र साहित्यिक दृष्टिले पनि यस ग्रन्थले निकै महत्त्व राख्छ ।"[९] ललितत्रिपुरसुन्दरीले 'राजधर्म'को अनुवाद गर्दै जाँदा हरेक अध्यायका अन्त्यमा कविता प्रस्तुत गरेर पनि 'राजधर्म'लाई थप सिँगारेकी छिन्, जसले गर्दा 'राजधर्म' अझ पठनीय कृति बन्न पुगेको देखिन्छ ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको साहित्यिक लेखनबारे गौरव मान्नेमध्ये डा. ज्ञानु पाण्डे पनि एक हुन् । उनको लेखनीबारे थप प्रकाश पार्दै डा. पाण्डेले पनि आफ्ना भावना जनमाझ प्रस्तुत गरिन् "आजसम्मका प्राज्ञिक तथ्यहरूलाई केलाएर हेर्दा ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली वाङ्मयकी आदिस्रष्टा हुन् । नारीहरूको प्रतिभा छोपिने त्यस्तो डरलाग्दो कालखण्डमा पनि उनले नेपाली भाषामा त्यति विशिष्ट कोटिको कृति लेखिन् ।"[१०] साहित्यकार ललितत्रिपुरसुन्दरीविषयमा शैलेन्द्र साकारले पनि लेखेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई आजसम्म थाहा भएअनुसार प्रथम नारीलेखिका मानिएको छ ।"[११]

ललितत्रिपुरसुन्दरीको साहित्यिक यात्राको परिवेशलाई बुन्दै भारत दार्जिलिङकी मातृका गजमेरले पनि लेखिन् "नेपालकी महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीदेवी पहिलो नेपाली विदुषी नारी थिइन् ।"[१२] आफ्नो अनुसन्धानको निचोडमा बालकृष्ण पोखरेलले पनि लेखेका छन् " 'राजधर्म'को अनुवाद ललितत्रिपुरसुन्दरीले गरेकी हुन् भनेर अधिकांश विचारकहरूले मानेका छन् ।"[१३] पोखरेलको यसै भनाइमा 'शाहकालीन कला र वास्तुकला' नामक ग्रन्थमा सूची[१४] तयार गर्दै डा. जगदीशचन्द्र रेग्मीले पनि आफ्नो बूढी औंठा थिचेका छन् ।

'राजधर्म'को विषयमा चारैतिर छलफल भइरहेका सन्दर्भमा जगदीशशमशेर राणाले ललितत्रिपुरसुन्दरीका बारे आफ्नो मत पोखेका छन् "...'राजधर्म' हेरेपछिमात्र मैले रानी

ललितत्रिपुरसुन्दरीबारे जानें । त्यस बेला यस्तो रोचक भाषामा, यत्रो साहित्यिक, धार्मिक र नैतिक परिवेशमा लेखिएको ग्रन्थ लेख्ने या लेखाउने या लिपिबद्ध गर्ने नारीलाई पुज्नु योग्य कार्य हो ।"[१५]

ललितत्रिपुरसुन्दरी र 'राजधर्म' विषयलाई आधार बनाई नेपाली भाषासाहित्यको प्राज्ञिक मञ्चमा उभिएका प्राय: प्रत्येक स्रष्टाले ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनको गरिमालाई बोकेर गीत गाएका छन् । यसै सन्दर्भमा डा. देवीप्रसाद सुवेदीले लेखे "राजधर्मको प्रत्येक अध्यायको अन्त्यमा दिएको टुङ्ग्याउनी पद्यश्लोकले राजधर्मकी अनुवादक ललितत्रिपुरसुन्दरीको कवित्वशक्तिको परिचय पाइन्छ र उनको गद्यलेखनमा देखिएको परिष्कारले उनमा रहेको विशिष्ट गद्यकारिता पनि झल्कन्छ ।"[१६]

प्रथम नारीस्रष्टा ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली भाषासाहित्यमा सर्वाधिक सुपरिचित नाउँ पनि हो । उनको लेखनका बारे नेपालको प्रथम नारी स्थायी न्यायाधीश इन्दिरा राणाले समेत भनेकी छिन् "नेपाली भाषामा त्यस बखत ललितत्रिपुरसुन्दरीले देखाएको बाटो नै आजसम्म हामी हिंडिरहेका छौं ।"[१७] त्यसै गरी उनका विषयमा स्रष्टाहरूद्वारा सुगन्धित माला उनिइरहेकै पाइन्छ । यसै धरातलमा उभिएर प्रमोद प्रधानले पनि लेखेका छन् "...ललितत्रिपुरसुन्दरीद्वारा संस्कृतबाट नेपालीमा अनुवाद गरिएको 'राजधर्म' जस्ता कृति पनि नेपाली गद्यमा टेवा दिन आइपुगेका देखिन्छन् ।"[१८]

ललितत्रिपुरसुन्दरीको 'राजधर्म' लाई एकातिर नेपालीभाषाको प्रेरक अभिलेख भनिन्छ भन्ने अर्कातिर नेपाली भाषाको ऐतिहासिक कार्यको थालनी पनि मानिन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा योगी नरहरिनाथ लेख्छन् "यो पुस्तक (राजधर्म) प्रकाशित गर्नाले त्यो वेलाको महिला शिक्षा, सामाजिक अवस्था, राजनीतिक स्थिति, भाषाको प्रवाह, कवित्व शैली, राजसत्ताप्रति जनताको आस्था, धर्मपरायणता, संस्कृतिप्रेम इत्यादि ऐतिहासिक कुराको दिग्दर्शन हुनेछ ।"[१९] ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई नेपाली भाषासाहित्यमा मूर्द्धन्य रूपमा ग्रहण गरेर योगी नरहरिनाथले नेपाली भाषाका भक्तहरूको मन जिते । यस विषयमा योगी नरहरिनाथले कदम चालेपछि नै ललितत्रिपुरसुन्दरीको सृजनात्मक अभिलेखका विषयमा थप अनुसन्धान हुँदै गएको पाइन्छ । यसै सिलसिलामा महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनको स्तुति गर्दै इन्दिरा प्रसाईले पनि आफ्नो निष्कर्ष प्रस्तुत गरेकी छिन् "ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली भाषासाहित्यकी प्रथम नारीस्रष्टाका अतिरिक्त समस्त नारीलेखनकी चेतना बिन्दु पनि हुन् । सृजनाकी विभूतिले लेखेको राजधर्म शान्तिपर्वको पुराण नेपाली वाङ्मयको अनमोल सम्पत्ति भएको छ ।"[२०]

ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनका बारे सर्वत्र प्रशंसाका थुँगा बर्सिरहेका बेला गोविन्द भट्टले पनि उनीप्रति आफ्नो लामो प्रतिक्रिया प्रस्तुत गरेका छन् । भट्टको भनाइअनुसार "अहिलेसम्म प्राप्त सामग्रीहरूका अनुसार ललितत्रिपुरसुन्दरीले 'राजधर्म'को शीर्षक दिएर महाभारतको अनुशासन पर्वको नेपाली भाषामा अनुवाद गरेकी थिइन् ।... त्यस समयका अन्य दिग्गज गद्यकार र कविहरूको पंक्तिका बीच एक महिला स्रष्टाका रूपमा ललितत्रिपुरसुन्दरी मात्र देखा पर्दछिन् र उनीभन्दा अघि नेपाली भाषामा अरू कुनै नारीस्रष्टा रहेको कुरा अहिलेसम्म पत्तो लागेको छैन । त्यसबाहेक अझै गुणात्मक दृष्टिबाट उनको गद्यलेखन र काव्यरचनाका भाषाशैली र प्रस्तुतीकरणमा पाइने सरलता, सहजता र मधुरताको उच्च मूल्याङ्कन गरेर हाम्रा केही सुप्रसिद्ध समीक्षक र अन्वेषकहरूबाट उनको 'राजधर्म'लाई यौटा ऐतिहासिक उपहार र नेपाली वाङ्मयको गौरवका रूपमा स्वीकार गरिसकिएको छ ।"[२१]

ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनले नेपाली भाषासाहित्यमा मात्र नभएर नेपाली साहित्यको इतिहासलाई नै प्रभावित पारेको छ । उनको अनुवाद र रचनाधाराकै परिप्रेक्ष्यमा इतिहासकार डा. सुरेन्द्र के.सी.ले लेखेका छन् " 'महाभारत'को अनुशासनपर्वलाई आजभन्दा झन्डै दुई सय वर्षअघि

ललितत्रिपुरसुन्दरीले नेपालीमा अनुवाद गरिन् । रानीले यस्तो कृति अनुवाद गर्नु चानचुने कुरा थिएन ।"[२२] त्यसै गरी उनको लेखनको सन्दर्भमा प्रशंसाको फूल पर्सँदै राजेश्वर देवकोटा आफ्नो प्रतिक्रिया व्यक्त गर्छन् "प्रथम नारीस्रष्टा ललितत्रिपुरसुन्दरीको 'राजधर्म' एक ऐतिहासिक कार्य हो र हामी नेपालीले यसमा गर्व गर्नुपर्दछ ।"[२३]

नेपाली भाषासाहित्यमा ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनले ऐतिहासिक अभिलेख स्थापित गरेको छ । स्रष्टा ललितत्रिपुरसुन्दरी इतिहासमा स्वर्णिम छाप राख्ने व्यक्तित्व हुन् । वास्तवमा धर्मको एउटा बृहद् ठेली बोकेर उनी लेखनकलामा साहसका साथ उभिएकी थिइन् । उनी नेपाली र संस्कृत भाषाकी बराबरी ज्ञाता भएकै कारणले नै यस्तो विशिष्ट कार्यमा उनी सफल भएकी थिइन् । उनको यही योगदानले देशदेशान्तर ढाकेको पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा उनको साहित्यप्रवेशबारे बेलायती इतिहासकार जोनथन ग्रेग्सनले पनि लेखेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरी काव्यप्रेमी हुनाका कारण उनले महाभारतको एउटा भाग अनुवाद गरेर राजदरबारको छविलाई नै उच्चस्तरमा पुऱ्याइन् ।"[२४]

ललितत्रिपुरसुन्दरीको सृजनात्मक योगदानलाई धेरैले अद्वितीय मानेका छन् । उनको कामकै मूल्याङ्कन गरेर गणेशबहादुर प्रसाईले आफ्नो मन्तव्य पोखेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरीकृत 'राजधर्म' गद्य भाषाको एउटा सुन्दर नमूना हो । अत्यन्तै परिमार्जित भाषाले 'राजधर्म' ओतप्रोत छ । विषयका दृष्टिले पनि राजमाताको स्थानमा बसेर 'राजधर्म' जस्तो गहन कृति लेख्नु त्यस युगको सबभन्दा उच्चतम उपलब्धि हो ।"[२५]

ललितत्रिपुरसुन्दरी कृत 'राजधर्म' खालि पुराणका रूपमा मात्रै सीमित गरिएर राखिएको देखिन्थ्यो । यस कृति विषयक विवरण जनसमक्ष आएपछि यस कृति उपर क्रियाप्रतिक्रिया पनि आउँदै गए । ललितत्रिपुरसुन्दरीद्वारा लिखित कृत्यको वर्णन गर्ने धारामा प्राध्यापक डा. विष्णुराज आत्रेयले पनि आफ्नो मत राखेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरी स्वयं संस्कृत विदुषी थिइन् । उनी संस्कृतमा काव्यरचनासमेत गर्दथिन् । यसबाहेक यिनले राष्ट्रभाषा नेपालीमा सुन्दर गद्य र पद्य रचना पनि गर्दथिन् । संस्कृतबाट नेपालीमा अनूदित 'राजधर्म'को गद्यलाई त्यस बेलाको प्राञ्जल नेपाली गद्य भन्न मिल्छ । यसको वाक्य गठन, रचना शिल्प र गद्यगत मिठासलाई हेर्दा यो अनूदितकृति नभएर मौलिक कृति नै हो जस्तो लाग्छ ।"[२६]

ललितत्रिपुरसुन्दरीका साहित्यरचनाका बारेमा साहित्यका हरेक विधा, रचनाका अनेक विचार र भाषाका विविध विषयका विज्ञहरूको सकेसम्म एउटै मत कायम रहेको छ । उनीप्रति चासो, जिज्ञासा र रुचि राख्ने प्राय: अन्वेषक, प्राज्ञ, स्रष्टा, चिन्तक र समालोचक आदिले उनलाई नेपाली भाषासाहित्यकी प्रथम नारीस्रष्टाका रूपमा सम्मान गर्दै आएका छन् । ललितत्रिपुरसुन्दरीको लेखनको आदर, सम्मान र अर्चना गर्दै मदनमणि दीक्षितले पनि लेखेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरीले महाभारतको शान्तिपर्व (राजधर्म अनुशासनपर्व)लाई 'राजधर्म'को नाउँले नेपाली भाषामा प्रस्तुत गरेर इतिहासमा नै श्रेष्ठता प्राप्त गरिन् । उनले संवत १८८१ मा संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा 'राजधर्म' अनुवाद गरेकी थिइन् ।"[२७]

ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली भाषासाहित्यमा प्रवेश गरेको सन्दर्भमा प्रकाश ए. राजले लेखेको कृतिमा "ललितत्रिपुरसुन्दरीले 'महाभारत'को शान्तिपर्व अनुवाद गरेकी हुन्"[२८] भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी ललितत्रिपुरसुन्दरी प्रथम नारीस्रष्टा भएकोमा हर्ष प्रकट गर्दै प्रकाश ए. राजले थप लेखेका छन् "ललितत्रिपुरसुन्दरीले महाभारतको शान्तिपर्व 'राजधर्म'को नेपाली अनुवाद गरेकाले उनी नेपालको प्रथम साहित्यकार बन्न पुगिन् ।"[२९]

ललितत्रिपुसुन्दरीको लेखनका विषयमा विद्वान्विदुषीहरूले सुरुचिपूर्ण अभिव्यक्ति दिने क्रम पनि मौलाएको छ । त्यसै परिवेशमा प्राध्यापक डा. गार्गी शर्माले आफ्नो मन्तव्य राखेकी छिन्

"नेपाली भाषासाहित्यमा पहिलोचोटि कलम चलाउने नारी सृजनाकारको नाउँ हो– ललितत्रिपुरसुन्दरी । उनले संस्कृत वाङ्मयको सर्वमान्य कृति 'महाभारत'को शान्तिपर्वअन्तर्गतको अनुशासनपर्वलाई नेपाली भाषामा लेखेकी थिइन् । त्यतिखेर नेपाली भाषामा लेख्ने त्यति सारो प्रचलन थिएन । तत्कालीन समयमा संस्कृत भाषाकै बोलबाला थियो । त्यसैले उनले संस्कृत साहित्यको अमरकृति महाभारतलाई समाइन् र त्यस कृति अन्तर्गतको 'राजधर्म'लाई नेपालीमा अनुवाद गरिन् । त्यसपछि मात्र भानुभक्त आचार्यले 'रामायण'लाई नेपाली भाषामा लेखेका थिए ।"[३०] यसै सन्दर्भमा पुरुषोत्तम दाहालले पनि लेखेका छन् "नारीस्रष्टाको विवेचनाक्रममा ललितत्रिपुरसुन्दरीको साहित्यिक आद्य उपस्थितिलाई प्रमाणित गरिएको छ ।"[३१]

ललितत्रिपुरसुन्दरीका विषयमा हृदय खोलेर लेख्ने प्राज्ञको लहरमा प्राध्यापक डा. कुमारबहादुर जोशी पनि प्रमुख रूपमा देखा परे । जोशीका शब्दमा भन्ने हो भने " 'राजधर्म' (आजसम्मको खोजमा पहिलो ठहरिएको नेपाली पुस्तक) तयार पार्ने रानी ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली भाषासाहित्यकी प्रथम ऐतिहासिक नारी लेखिका हुन् र साथै सो 'राजधर्म'मा अध्यायैपिच्छे अध्यायको आरम्भ र अन्त्यमा मौलिक भक्ति पद्य लेखेकीले उनी प्रथम नेपाली कवयित्री पनि ठहरिन्छिन् ।"[३२]

ललितत्रिपुरसुन्दरीको साहित्य प्रवेश नेपाली भाषासाहित्यको एउटा स्वर्णिम बिहानी मानिन्छ । उनको गरिमाशाली, ऐतिहासिक र ओजपूर्ण कृतित्वले उनी नेपाली भाषासाहित्यकी विभूतिमा नै दरिइन् । उनका बारेमा आजसम्म लेख्ने र बोल्ने सबैको स्वरलाई एउटै डिकोमा राखेर पढ्ने हो भने नेपाली भाषासाहित्यमा कलम चलाउने प्रथम नारीस्रष्टाको उपस्थिति भन्नु नै ललितत्रिपुरसुन्दरी हुन् । उनी नेपाली भाषासाहित्यकी श्रद्धेय नारीचुली हुन् । अनि उनी नेपाली भाषासाहित्यकी प्रथम नारी गुरुआमा पनि हुन् ।

१. **राजधर्म**, नइ प्रकाशन (दोस्रो संस्करण : २०६४) ।
२. **राजधर्म**, जगदम्बा प्रकाशन (प्रथम संस्करण : २०१९) ।
३. सत्यमोहन जोशी, **युगसम्वाद** साप्ताहिक (२०६४ असार २६) ।
४. मोदनाथ प्रश्रित, साप्ताहिक **जनसत्ता** (२०६३ माघ २१) ।
५. **नारीचुली**, नइ प्रकाशन (२०६३ : श्यामदास वैष्णवको विचार) ।
६. दयाराम श्रेष्ठ, **नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा शाहवंशको देन**, श्री ५ को सरकार, सूचना विभाग (२०४४) ।
७. ईश्वरवल्लभ, **घटना र विचार** साप्ताहिक (२०६४ असार २०) ।
८. चिरञ्जीवीदत्त पाण्डे, **आलोचना**, रत्न पुस्तक भण्डार (२०५२) ।
९. घटराज भट्टराई, **नेपाली लेखककोश**, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा प्रतिष्ठान (२०५५) ।
१०. ज्ञानु पाण्डे, **छलफल** साप्ताहिक (२०६४ असार २४) ।
११. शैलेन्द्र साकार, **कथामा नारी हस्ताक्षर**, साझा प्रकाशन (२०३३) ।
१२. मातृका गजमेर, **नारी स्रष्टाहरू : अन्तर्वार्ताहरूमा**, दुर्गा सापकोटा र पुनम श्रेष्ठ, दार्जिलिङ, भारत (सन् २०००) ।
१३. बालकृष्ण पोखरेल, **पाँच सय वर्ष**, जगदम्बा प्रकाशन (२०२०) ।
१४. जगदीशचन्द्र रेग्मी, **शाहकालीन कला र वास्तुकला**, साझा प्रकाशन (२०३३) ।
१५. **नारीचुली**, नइ प्रकाशन (२०६३ : जगदीशशमशेर राणाको विचार) ।
१६. देवीप्रसाद सुवेदी, **युगसम्वाद** साप्ताहिक (२०६३ माघ २३) ।
१७. इन्दिरा राणा, साप्ताहिक **जनसत्ता** (२०६४ असार ३०) ।
१८. प्रमोद प्रधान, **शारदा** मासिक (२०६३ चैत) ।
१९. **राजधर्म**, जगदम्बा प्रकाशन (२०१९ : योगी नरहरिनाथको विचार) ।
२०. इन्दिरा प्रसाई, **हिन्दू** साप्ताहिक (२०६४ असार २२) ।
२१. नरेन्द्रराज प्रसाई, **गोविन्द भट्ट**बाट प्राप्त पत्र (२०६४ वैशाख २८) ।

२२. सुरेन्द्र के.सी., **विश्व परिक्रमा** पाक्षिक (संयुक्त राज्य अमेरिका : सन् २००७ सेप्टेम्बर १–१५)।
२३. नरेन्द्रराज प्रसाई, **राजेश्वर देवकोटा**बाट प्राप्त पत्र (२०६४ साउन १)।
२४. Jonathan Gregson, **Massacre at the Palace**, Talk Miramax Books, USA (2002).
२५. गणेशबहादुर प्रसाई, **सन्ध्याकालीन** दैनिक (२०६४ कात्तिक २८)।
२६. विष्णुराज आत्रेय, **राष्ट्रवाणी** साप्ताहिक (२०६४ कात्तिक २१)।
२७. मदनमणि दीक्षित, **गरिमा** मासिक (२०६४ असोज)।
२८. Prakash A. Raj, **Qeens of The Shah Dynasty in Nepal**, Nabeen Publications, (1997).
२९. प्रकाश ए. राज, **पुनर्जागरण** साप्ताहिक (२०६४ मङ्सिर ११)।
३०. गार्गी शर्मा, **नेपाल समाचारपत्र** दैनिक (२०६४ कात्तिक २९)।
३१. पुरुषोत्तम दाहाल, **नयाँपत्रिका** दैनिक (२०६४ कात्तिक २७)।
३२. कुमारबहादुर जोशी, **सुगन्ध** मासिक (२०६४ असोज)।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको राजकाज

श्री ५ रणबहादुर शाहको पहिलो विवाह गुल्मीकी राजकन्या विद्यालक्ष्मीसँग भएको थियो। बिहेपछि यिनको नाउँ राजराजेश्वरी कायम गरियो। उनीबाट सन्तानचाहिँ भएनन् भनिन्छ। तर बाबुराम आचार्यले "महारानी राजराजेश्वरीका तर्फबाट श्री ५ रणबहादुर शाहकी एउटी छोरी मात्र जन्मेकी थिइन्" भन्ने दाबी गरेका छन्।[१] उनी 'व्यक्तित्वशाली र राजनैतिक सुझबुझ र समझदारी भएकी स्त्री थिइन्।'[२] रणबहादुर शाहको दोस्रो विवाह सुवर्णप्रभासँग सम्पन्न भयो। यी दम्पतीले चाहिँ एउटा छोरा पनि जन्माए– रणोद्यत शाह। यस विषयमा पनि बाबुराम आचार्यले 'अब यस्तो कहिल्यै नहोस्' नामक इतिहासकृतिमा रणबहादुर शाहकी रानी सुवर्णप्रभाबाट दुई छोरा रणोद्यत र शमशेर जन्मेको बेहोरा उल्लेख गरेका छन्। त्यही छेका रणबहादुर शाहको तिरहुतिया ब्राह्मण जातकी विधवासँग भेट भयो। यसबारे पनि बाबुराम आचार्य लेख्छन् "... मिथिलातिरबाट आएकी कान्तवती नामकी एक नवयौवना तिरहुत सुन्दरी विधवा ब्राह्मणसँग शायद पशुपतिमा नै रणबहादुर शाहको आकस्मिक भेट भयो। युवतीको रूप, यौवन र सौन्दर्यलाई देखेर यिनी अत्यन्त नै मुग्ध भए।" वास्तवमा कान्तवती अति नै सुन्दरी थिइन्। उनको त्यस सुन्दरताले रणबहादुर शाहलाई एकोहोऱ्याएको थियो। त्यही परिणतिका कारण उनीहरूको वैवाहिक सम्बन्ध कायम हुने निश्चित भयो। कान्तवतीले पनि आफूले छोरा पाएका खण्डमा राजा बनाउने सर्तमा रणबहादुर शाहसँग बिहे गरिन्।

कान्तवतीसँग बिहे भएपछि गीर्वाणयुद्धको जन्म भयो। रणबहादुर शाहको अन्य वैवाहिक जीवनको प्रसङ्ग कोट्याउने हो भने उनले कान्तवतीकी बहिनी चन्द्रावतीसँग पनि लगनगाँठो कसे। चन्द्रावतीसँग बिहे गरेको एक वर्ष नपुग्दै उनले ललितत्रिपुरसुन्दरीसँग पनि धुमधामका साथ बाजा बजाएर बिहे गरे।

कान्तवतीले छोरा गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको जन्म दिएपछि रणबहादुर शाहले सुवर्णप्रभालाई भित्रेनीमा घोषणा गरेर उनबाट जन्मेका छोरा रणोद्यत शाहलाई राजगद्दीको उत्तराधिकारीबाट पर सारे।[३] अनि उनले आफू २३ वर्षको हुँदा गीर्वाणयुद्धविक्रमलाई राजगद्दीमा राखे।

•

१८६३ साल वैशाख सुदी ७ शनिबार श्री ५ रणबहादुर शाहको हत्या गरिएको थियो। रणबहादुर शाहलाई उनका सौतेनी भाइ चौतारिया शेरबहादुर शाहले तरबारले काटेर मारेका थिए। शेरबहादुर शाहले "लगातार तीन प्रहार छोडेपछि रणबहादुरको घटनास्थलमै मृत्यु भयो।"[४] "यसबाट उनीप्रति आस्था र भक्ति राख्नेहरूलाई दु:ख हुन स्वभाविकै थियो। श्री ५ रणबहादुर शाहको वधले दु:खी हुनेहरूमा कपर्दार भोटु पाँडे प्रमुख थिए" भनी धनवज्र वज्राचार्य

र टेकबहादुर श्रेष्ठले 'शाहकालका अभिलेख'[५]मा उल्लेख गरेका छन् । पाँडेले पशुपतिनाथको दक्षिण ढोकाछेउ श्री ५ रणबहादुर शाहको सालिकको पनि स्थापना गरे । बालक राजा श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको नजिक रहेमध्ये ललितत्रिपुरसुन्दरी थिइन् । गीर्वाणयुद्धविक्रमको लालनपालन र पोषण गर्ने काम यिनै रानीबाट हुन गयो । वास्तवमा नै उनी राजसंस्थाप्रति अत्यन्तै आस्थावान् थिइन् । साथै उनी राष्ट्रवादी पनि थिइन् । उनको जनप्रियता पनि सारै लोभलाग्दो थियो ।

श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीको जीवनको महत्त्वपूर्ण पक्ष राजकाज जोगाउनु नै रह्यो । वास्तवमा उनको बिहे जनरल भीमसेन थापाका पहलमा श्री ५ रणबहादुर शाहसँग भएको
थियो । भीमसेन थापा एउटा देशभक्त, राजभक्त र जनप्रेमी राजनीतिज्ञ थिए । त्यस बेला भीमसेन थापाले राष्ट्र जोगाउन हरेक उपाय रचेका थिए ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीचाहिँ रणबहादुर शाहकी पाँचौं अथवा कान्छी रानी भएको थाहा पाइन्छ । बिहे गरेको अर्को वर्ष यिनका पतिको निधन भएको थियो । जनरल भीमसेन थापाको सहयोग, सद्भावना र सहृदयताले यिनले पतिसँगै चितामा बलेर सती जानु परेन । अनि संवत् १८६३ देखि यिनले बालविधवाका रूपमा क्रमश: आफ्नो जीवन व्यतीत गरेकी थिइन् ।

•

ललितत्रिपुरसुन्दरीले छोरा (सौताका छोरा) गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहलाई आफ्नै छोरोसरह हेरविचार गरेकी थिइन् । उनले सधैं गीर्वाणयुद्धविक्रमलाई खोकिलामा नै राखेर राजकाज चलाइन् । यसै प्रसङ्गमा पण्डित सुन्दरानन्द बाँडाले 'त्रिरत्नसौन्दर्य गाथा'मा लेखेका छन् "जस्ता प्रकारले द्वैमातुर दुई आमाका छोरा श्रीगणेशकन काखमा राषि विराजमान हुँदा श्रीमहादेवको शोभा भयथ्यो. त्यस्तै प्रकारले पार्वतीसरुप श्रीललितत्रिपुरसुन्दरीदेवीका संनिधानमा श्री ५ गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहदेवकन काषमा ली विराजमान हुंदा श्री रणबहादुर शाह स्वामीज्यूका शोभा हुँदा भयो । (श्लोक १६७ बाट अनुकृत)

•

ललितत्रिपुरसुन्दरीले राजकाजमा बसेर छोरानातिको संरक्षण गरेको बेहोरालाई धेरैले स्तुति गरे । त्यही प्रसङ्गमा सर्जक तथा पण्डित सुन्दरानन्द बाँडाले पनि यथेष्ठ वर्णन गरेका छन् । "राजमण्डलका हिरा भयाका श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाह महाराजाकन श्री ५ ललितत्रिपुरसुन्दरी महारानीबाट यशोदाले श्रीकृष्णकन रक्षा गऱ्या कैं गरि रक्षा गर्थिन्. तीन पुस्ताका महाराजा श्री ५ रणबहादुर साह १ श्रीगीर्वाणयुद्धविक्रम साह २ श्रीराजेन्द्रविक्रम साह ३ तिन पुस्ताका वर्गप्रकृति राज्यका लक्ष्मी भयाका श्रीमहारानी सदा सौभाग्यवती धन्य २ रह्याछन् ।" (श्लोक २०६ बाट अनुकृत)

•

नेपाल अधिराज्यका इतिहासमा सबैभन्दा धेरै समयसम्म नायवी भएर राज्यसञ्चालन गर्ने रानी ललितत्रिपुरसुन्दरी नै थिइन् । ललितत्रिपुरसुन्दरीले गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहलाई अत्यन्तै माया गरेर हुर्काइन् । संवत् १८७३ मा १९ वर्षका उमेरमा राजा गीर्वाणयुद्धविक्रमको मृत्यु भयो । त्यस मृत्युका कारण उनकी जेठी महारानी श्रीसिद्धिलक्ष्मी सती गइन् । साथै कान्छी महारानी गोरक्षराजलक्ष्मीको पनि आफ्ना पतिको मृत्यु भएको चौध दिनमा मृत्यु भयो । यिनै गोरक्षराजलक्ष्मी नै राजेन्द्रविक्रमकी आमा थिइन् ।

श्री ५ गीर्वाणयुद्धका बालक छोरा राजेन्द्रविक्रम राजा भएकाले श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी नै त्यस कालमा पनि नायवी भइन् । उनले श्री ५ राजेन्द्रवीरविक्रम शाहलाई पनि खुबै माया गरेर हुर्काइन् । उनले राजेन्द्रवीरविक्रम शाहलाई अत्यन्तै स्नेहले पढाएकी र

बढाएकी थिइन् । उनले खास गरेर श्री ५ राजेन्द्रवीरविक्रम शाहको बाल्यकालमा चारैतिरको आँधीबेरी रोकी रक्षा गरेकी थिइन् । वास्तवमा उनी विमातृ भएर पनि मायाकी खानी थिइन्, सेवाकी मुहान थिइन् र रक्षाकी मूल थिइन् । रानीका त्यही बेहोरालाई बोक्तै सुन्दरानन्द बाँडाले ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई "लक्ष्मी स्वरूप भयाका जगत्माता" भनेका छन् । बाँडाले मात्र होइन त्यस बेलाका वाणीविलास पाण्डेले पनि उनलाई साक्षात् देवी नै मानेका थिए ।

•

ललितत्रिपुरसुन्दरीको नायवीकालमा यिनका नाउँमा दुईवटा मुद्रा[६] (सुनको सुकी र चाँदीको सुकी) चल्तीमा आएका थिए । त्यस बेहोरालाई सत्यमोहन जोशीद्वारा लिखित 'नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा' नामक ग्रन्थमा पनि उल्लेख गरिएको छ । साथै यसबारेको थप जानकारी बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवाली र प्रकाश ए. राजले पनि दिएका छन् ।

•

आफ्ना जीवनकालमा रानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले विभिन्न सामाजिक र धार्मिक कामहरू गरिन् । यिनका नायवीकालमा मुलुकभित्र र मुलुकबाहिर अनेक ठाउँमा बनाइएका स्तम्भ, मन्दिर र देवलहरूमा सजिलो नेपाली भाषामा खोपिएका शिलालेखहरू स्थापित भए । वास्तवमा शिलापत्र राख्ने कार्यमा यी निकै जागरूक थिइन् । यसै पृष्ठभूमिमा यिनको गुन गाएर सुन्दरानन्दले 'त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा'मा यिनलाई एक रत्नका रूपमा जयजयकार गरेका छन् ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीले आफ्नो छोटो जीवनकालमा जेजे गरिन् अमर हुने काम गरिन् । देश र समाजमा समर्पित लगानीकै कारण नेपाली भूगोलमा उनको नाउँले अक्षय हुने मौका पायो । उनी नेपाली धरतीमा राजमाताका रूपमा सम्मानित मात्र होइन स्थायी नाउँमा अभिलिखितसमेत भइन् । उनका कार्यले उनलाई अत्यन्तै मर्यादित बनाएको बारे इतिहासका पानाहरू पनि खुलेर बोल्ने गर्छन् ।

•

श्री ५ रणबहादुर शाहले आफ्ना छोरालाई राजा घोषित गरेर सन्यास लिए । त्यसपछि उनी निर्वाणानन्द स्वामी भए । उनको सन्यासी जीवनमा पनि उनले कान्तवतीलाई भने छाड्न सकेनन् । कान्तवती पनि स्वामिनी भइन् । शीतलामाइका कारण कान्तवती स्वर्गीय भइन् ।[७] त्यसपछि रणबहादुर शाह अत्यन्तै चिन्तित, दुःखित, पीडित र झन्नैझन्नै विक्षिप्त नै बने । त्यसैको परिणामले रणबहादुर शाहको मन बिग्र्यो । त्यस वियोगले राजाको भावनामा तुवाँलो पर्‍यो र मस्तिष्कमा ताप बढ्न थाल्यो । त्यसैबीचमा उनैका कारणले नेपालको राजनैतिक प्रबन्ध पनि निक्कै तहसनहस भयो ।

•

राजमाता ललितत्रिपुरसुन्दरीको जीवनकालभरि नै नेपाल अधिराज्यमा भीमसेन थापाको अत्यन्तै ठूलो शक्ति बढेको थियो । यसैबारे 'पाञ्चाली शासनपद्धतिको विवेचनामा लेखिएको छ "...चतुर भीमसेन थापा नायव ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई पनि आफ्नो अनुकूल बनाउन समर्थ भए । अनि १८६८ मा उनी जनरल भए ।"[८] भीमसेन थापाको शासनशक्तिका बारे 'नेपालको महाभारत'मा लेखिएको छ "ललितत्रिपुरसुन्दरी बाँचुन्जेल भीमसेन थापाको विरोधमा चाइँचुइँ कसैको कुरा दरबारमा लाग्दैनथ्यो । ...ललितत्रिपुरसुन्दरी दरबारमा उनको ढाल बनेर बसिदिएकीले पनि भीमसेन थापा निर्ढुक्क थिए ।"[९] यति हुँदाहुँदै पनि जनरल भीमसेन थापा देशभक्त नेता थिए । ललितत्रिपुरसुन्दरीको चोला उठेपछि भीमसेन थापाको पनि सम्पूर्ण जीवनपद्धति नै स्वाहा भयो ।

•

श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी हरेक काम गर्दा तिथिमिति र साइत जुराएर गर्ने गर्थिन् । उनलाई सबैभन्दा मनपर्ने बार बिहीबार थियो । उनका प्राय: हरेक काम, शिलान्यास र उद्घाटन बिहीबारकै दिन भएका छन् । उनको त्यो बिहीबारको अर्थ केलाउने हो भने उनी देवीभक्त थिइन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । वास्तवमा इतिहासको कालखण्डकी एउटी रानी जसको चर्चा नेपालको इतिहासमा बराबरी भइरहने गर्छ । साथै नेपाली भाषासाहित्यमा उक्त व्यक्तित्व सदैव उल्लेखनीय र अविस्मरणीय मानिन्छ । त्यसभन्दा ठूलो कुरा ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली भाषासाहित्यको जगत्मा पूजनीय, आदरणीय र वन्दनीय पनि छिन् । उनी नेपाली भाषासाहित्यकी अमर नारीचुली हुन् ।

....

१. बाबुराम आचार्य, **अब यस्तो कहिल्यै नहोस्**, श्रीकृष्ण आचार्य (२०५८) ।
२. सुरेन्द्र के.सी., **आधुनिक नेपालको राजनैतिक इतिहास**, सरिता प्रकाशन (२०४८) ।
३. बालचन्द्र शर्मा, **नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा**, कृष्णकुमारीदेवी (षष्ठ संस्करण : २०३९) ।
४. सुन्दरानन्द बाँडा, **त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा**, सं. धनवज्र वज्राचार्य, नेपाल सांस्कृतिक परिषद् (२०१९) ।
५. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ, **शाहकालका अभिलेख**, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, (पहिलो भाग : २०३७) ।
६. **नेपालीमुद्राको सूची**, श्री ५ को सरकार, पुरातत्त्व र संस्कृति विभाग (२०१७) ।
७. चित्तरञ्जन नेपाली, **श्री ५ रणबहादुर शाह**, रत्नपुस्तक भण्डार (२०२०) ।
८. धनवज्र वज्राचार्य र टेकहादुर श्रेष्ठ, **पाञ्चाली शासनपद्धतिको ऐतिहासिक विवेचना**, नेपाल र एशियाली अनुसन्धानकेन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय (२०३५) ।
९. ज्ञानमणि नेपाल, **नेपालको महाभारत**, साझा प्रकाशन (२०५०) ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीको समाजसेवा

प्रथम नेपाली नारीस्रष्टा ललितत्रिपुरसुन्दरी नेपाली भाषासाहित्यमा जुन स्थानमा नापिइन् समाजसेवा र धर्मकर्ममा पनि उनको नाउँ उति नै प्रचलित रह्यो । उनी जसरी सृजनामा समर्पित थिइन् जनसेवामा पनि त्यतिकै लागिपरेकी थिइन् । वाणीविलास पाण्डेकृत शिलापत्रमा पनि अक्षराङ्कित गरिएको छ "... सधैं धर्मकर्म गर्ने गरीब गुरुवा दु:खी टुहुरामाथि दया राख्ने, पतिव्रताहरूमा श्रेष्ठ भएका उहाँ कान्छा महारानी हुनुहुन्छ ।" उनका विषयमा तत्कालीन समयमा जति स्तुति भयो त्यस बेहोराले सदैव उनको स्वर्णिम गाथा चम्किरह्यो । उनका जीवनकालमा उनले गरेका विविध कार्यहरूमध्ये प्रमुख कार्य यस प्रकार छन् :

१. त्रिपुरेश्वर मन्दिर

रानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले काठमाडौंमा त्रिपुरेश्वरमन्दिरको स्थापना गरिन् । त्यही मन्दिरको नाउँ जोडिएर नै त्यस ठाउँको नाउँ त्रिपुरेश्वर रहन गयो । रानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले सो मन्दिर संवत् १८७४ देखि बनाउन लगाएकी थिइन् र १८७७ सालमा सो मन्दिरको निर्माण भैसकेको थियो । यसै शिवको मन्दिरलाई 'शाहकालको पूर्वार्धकालमा बनेको'[१] मन्दिर भनिएको छ । त्यस बखत त्रिपुरेश्वरमन्दिर निर्माणार्थ भीमसेन थापा र रङ्गनाथ खटिएका थिए ।

ललितत्रिपुरसुन्दरीबाट त्यस मन्दिरको छानामा संवत् १८७९ मा सुनको जलप लगाइएको थियो । वास्तवमा उनी त्यस समयकी धर्मपरायण नारीकी प्रतीक नै थिइन् । उनको यही योगदानका बारे सुन्दरानन्द बाँडाले लेखेका छन् ..."साक्षात् भगवती जगदम्बा श्रीमल्ललितत्रिपुरसुन्दरी देवी जो छन् श्रीमत्त्रिपुरेश्वर शिवजीकन अर्पण गर्दि भइन् ।"

एवं श्रीत्रिपुरेश्वरी भगवती + निर्माणयित्वादराद्
देवागारमुपस्करेण सहितं घण्टात्रिशूलादिभिः ।
तीर्थ कालविमोचनाभिधमधि प्राप्यर्पयच्छूलिने
ख्यातोऽस्तु त्रिपुरेश्वरोऽयमवनौ दुर्भिक्षकष्टादिहा ॥ (२०९)

ललितत्रिपुरसुन्दरीसमेतको जयगानका रूपमा सुन्दरानन्द बाँडाले 'त्रिरत्नसौन्दर्य गाथा' लेखेका हुन् । त्यस ग्रन्थमा बाँडाले ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई देवी अथवा भगवती भनेका छन् । ललितत्रिपुरसुन्दरीले संस्कृतभाषामा पनि लेखरचना गर्ने गरेको बेहोरा बाँडाले पनि उल्लेख गरेका छन् । त्यही प्रसङ्गमा बाँडा लेख्छन् :

"श्रीललितत्रिपुरसुन्दरी जगन्माता देवीबाट रचना गऱ्याका श्री ३ त्रिपुरेश्वरका संक्षिप्त स्तोत्रकन स्तुति गर्न्याको सुन्न्याको श्रद्धा गर्न्याको नित्य भजन गर्न्याको क्षुद्र रोग आदि छेरुवा रोगको अपमृत्युको भय राजाको भय अग्नीको भय जंगल बनमा इत्यादिको भय हुन्या छैनन्, निश्चय जान्नु ।"(श्लोक २१७ बाट अनुकृत)

त्रिपुरेश्वर मन्दिरको प्रसङ्ग राजा रणबहादुर शाहसँग गाँसिएको छ । रानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले आफ्ना पतिका स्मृतिमा त्रिपुरेश्वर महादेव बनाएकी थिइन् ।

त्रिपुरेश्वर मन्दिर पनि हिन्दू संस्कृतिको एउटा भव्य मन्दिर हो । त्यस मन्दिरमा रहेका भव्यताले सजिएका कतिपय वस्तुहरू ठाउँठाउँ सारिएको पनि ज्ञात हुन्छ । उदाहरणका लागि भन्ने हो भने राणाकालीन समयमै त्रिपुरेश्वर मन्दिरबाट ठूलो दैलो लगेर सिंहदरबारस्थित संसद भवन, ग्यालरी बैठकमा राखियो र हालसम्म पनि त्यहाँको प्रवेशद्वारमा त्यही दैलो रहेको छ । त्रिपुरेश्वर महादेवका पुस्तैनी पुजारी विश्वनाथ भट्टका अनुसार महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले मन्दिर परिसरमा राखेका दुईवटा सिंहका ढुङ्गेमूर्ति पनि श्री ३ चन्द्रशमशेरकै निर्देशनमा सो भवनमा पुऱ्याइएको थियो । ती मूर्तिहरू अझै संसद् भवनकै द्वारमा छन् ।

२. वाग्मतीको पुल

काठमाडौं र पाटन आवतजावत गर्ने कुनै साधन थिएन । त्यसैले यी ठाउँहरू एकअर्कामा दुर्गमजस्ता देखिन्थे । जनताको दुक्खकष्ट हरण गर्ने एउटा उपायका रूपमा त्यहाँ पुलको निर्माण गरिनुपर्ने थियो । त्यसैले ललितत्रिपुरसुन्दरीले आफ्ना पतिप्रति समर्पित गरी वाग्मती नदीमा फलामको पक्की पुल बनाउने योजना बनाइन् । उनको त्यो योजना जनरल भीमसेन थापालाई पनि मन पऱ्यो । त्यसपछि त्यस पुलको संवत् १८६७ मार्ग शुक्ल एकादशी बिहीबार रानी आफैंले शिलान्यास गरिन् । यस पुलको निर्माण सम्पन्नचाहिँ संवत् १८६८ चैत कृष्ण सप्तमीको बिहीबार भएको थियो । यस पुलका बारेको प्रशस्ति वाणीविलास पाण्डेले लेखेका छन् "श्रीललितत्रिपुरसुन्दरी महारानीले श्रीजगदीश्वरप्रीतिपूर्वक श्रीस्वामीज्यूका उद्धार निमित्त वारीपारी धर्मशाला गुठी खेतले संग भयाको यस पुलको उत्सर्ग गर्नुभयो ।" सो पुल १३५३ हात लम्बाइको थियो ।[२]

वाग्मती पुलका विषयमा वाणीविलास पाण्डेले लेखेको शिलालेख 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा'ले पनि समेटेको छ । यस पुलको निर्माणका लागि रानीद्वारा भीमसेन थापालाई नै खटाइएको थियो । यसै पुलका बारे वाणीविलास पाण्डेको भनाइ छ "वारपारमा बस्ने प्राणीहरूले यस खोलालाई सजिलैसँग तरेर जान सकून् तथा मातृकुल पितृकुल र पतिका कुलका जो जो पितृहरू छन्, तिनीहरूले पनि तर्न गाह्रो संसाररूपी समुद्रलाई खुशीसाथ तरेर जानसकून् भन्ने इच्छाले महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले यो असल पुल बनाउनुभयो ।"

ललितत्रिपुरसुन्दरीले बनाएको यस पुलको सर्वत्र प्रशंसा भएको थियो। उनले त्यहाँ पुल मात्र बनाइनन् पुलको वारि र पारि बस्ती पनि बसाइन्। पुलको सौन्दर्य बढाउन उनले पुलदेखि मुन्तिर अर्थात् पश्चिम उत्तरतर्फ ढुङ्गा छापी घाट पनि बनाइदिइन्।

उपत्यकाअन्तर्गत कान्तिपुर र ललितपुर राज्यमा आउनेजाने क्रममा काठमाडौं पाटन जानेआउने वाग्मतीमा पुल थिएन। त्यस बेलाका यी राज्यहरू प्रायः प्रतिद्वन्द्वितामा पनि आइरहन्थे। पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण गरेको नेपालमा पनि काठमाडौं ललितपुर जोड्ने पुल बन्न सकेको थिएन। एकअर्काका लागि दुर्गमजस्तो भएका ती दुवै ठाउँलाई उक्त पुलले अत्यन्तै सुगम बनाइदिएको थियो। एक शताब्दीपछि पुल जीर्ण भयो र राणा सरकारले त्यही ठाउँमा अर्को पुल थाप्यो। त्यही क्रमको जोड्ती नै अहिलेको वाग्मतीको पुल पनि हो।

३. धरहरा

श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले धरहरा बनाएको एक वर्षअघि नै अर्थात् १८८१ सालमा जनरल भीमसेन थापाले आफ्नै दरबारछेउ धरहरा बनाएका थिए।[३] त्यसपछि ललितत्रिपुरसुन्दरीले भीमसेन थापाको एकल धरहरालाई जोडी बाँधिदिइन्। ललितत्रिपुरसुन्दरीले चाहिं १८८२ सालमा गजुरसहितको धरहरा बनाएकी थिइन्। तत्कालीन नेपालमा जोरधरहराका कारण त्यो ठाउँ प्रसिद्ध थियो। ललितत्रिपुरसुन्दरीले बनाएको धरहराको चाहिं अभिलेख यस प्रकार छ, "स्वस्तिश्री सम्वत् १८८२ साल मिति चैत्र सुदि १२ रोज ४ वैशाख महिनाका दिन ९ जांदा श्रीमन्महाराजाधिराज पट्टराज्ञी श्री श्री श्रीमल्ललित त्रिपुरसुन्दरी देवीले यो धरहरा बनाउनु भै तैयार गरी गजुर चढाउनुभयाको हो॥ शुभम्"[४]

ललितत्रिपुरसुन्दरी र भीमसेन थापाका दुवै धरहरामा संवत् १८९० को भूकम्प र १९१३ को बज्रले क्षति पुगेको थियो। यी दुवै धरहराको संवत् १९२६ मा जीर्णोद्धार गरिएको थियो। साथै संवत् १९९० को महाभूकम्पबाट फेरि यी दुवै धरहरा भत्किएका थिए। त्यस घडी भीमसेन थापाको धरहरा जगैबाट गल्र्यामगुर्लुम भत्केको थियो। साथै ललितत्रिपुरसुन्दरीले बनाएको धरहराचाहिँ साढे चार तला सग्लो रहेको तथ्य त्यति बेला खिचेको तस्बिरमा देखिन्छ।[५] उक्त तस्बिरमा एकातिरको मात्रै दृश्य देखिने भएकाले धरहराको चर्केको अरू भाग नदेखिएको पनि हुन सक्छ किनभने धरहराको मूल ढोकाको सिरानमा राखिएको धातुको अभिलेखमा चाहिं त्यो धरहरा 'दुई तलासम्म पुरानो बाँकी भएको' लेखिएको छ। त्यस अभिलेखको पूर्णपाठ यस प्रकारको छः "संवत् १८८२ साल चैत सुदी १२ रोज ४ मा श्रीश्रीश्रीमल्ललित त्रिपुरसुन्दरीदेवीबाट बनाइबक्सेको यो धरहरा वि.स.१९९० साल माघ २ गते (माघ कृष्ण ३०) सोमबारको भीषण भूकम्पले भत्कि विग्री दुई तलासम्म पुरानो बाँकी भएकोमा अरु तला उठाई बनाई श्री ३ महाराज जुद्धशमशेर जङ्गबहादुर राणाबाट वि.स.१९९२ सालमा जीर्णोद्धार गरिबक्सिएको॥ शुभम्॥"

नौ तले धरहराको सातौं तलामा बार्दली रहेको छ। जमीनदेखि नवौं तलासम्म २३८ वटा खुड्किला रहेको धरहराको माथिल्लो तलामा शिवलिङ्गको स्थापना गरिएको छ। धरहराको उचाइ २०३ फिट छ। तर जगदीशचन्द्र रेग्मीले धरहराको उचाइलाई 'यो २५० फीटजति अग्लो छ भनिन्छ'[६] लेखेका छन् भने गौतमबज्र बज्राचार्यले '९० हात'[७] उल्लेख गरेका छन्।

त्यति बेलाका काठमाडौंका जनतालाई महत्त्वपूर्ण सूचना सम्प्रेषण गर्नुपर्दा भने धरहराका टुप्पाबाट बिगुल बजाइने अथवा कराइने गरिन्थ्यो। पछिपछि यो ठाउँ सैनिकका लागि पनि उपयोगी हुन थाल्यो। साथै धरहराबाटै काठमाडौं उपत्यकाको दृश्यावलोकनको परिपाटि पनि रहँदै आएको छ। जनश्रुति अनुसार धरहरा जोस, जाँगर र उत्साहको प्रतीक मानिन्छ। धरहराको आकार, प्रकार र ढाँचाका कारण यसलाई हिन्दू, इसाई र मुसलमान धर्मको मिश्रित स्वरूप हो पनि भनिन्छ।

४. सुनधारा

श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीले सुनधाराको निर्माण गरेकी थिइन् । उनले आफूले बनाएको धरहरानजिकै सर्वसाधारण जनतालाई पवित्र जल प्रदान गर्नेहेतु सुनधारा बनाएकी थिइन् । नेपालमा ढुङ्गेधाराको इतिहास केलाउँदा लिच्छविकालीन राजा मानदेव प्रथमले काठमाडौंको भाटभटेनीमा पहिलोचोटि ढुङ्गेधारा बनाइएको देखिन्छ । ढुङ्गेधारा विशेषज्ञ प्रयाग जोशीका अनुसार “सबैभन्दा पछि बनाइएको ढुङ्गेधारा नै सुनधारा हो । त्यसपछि सार्वजनिक स्थलमा ढुङ्गेधारा बनाइएको छैन ।”

सुनधारावरिपरि ढुङ्गाका छप्पट बिछ्याइएका छन् । धरहरादेखि झन्नै अठार फुटजति तल सवा दुई रोपनी जग्गाको हातामा सुनधारा अवस्थित छ । सुनधाराबाट ढुङ्गाका बाइसवटा खुड्किला उक्लेपछि धरहरा परिसरमा पुगिन्छ ।

सुनधारामा रहेका ढुङ्गेधारामध्ये मूल धारामा धातुको मकरमुखाकृति (गोहीको मुख अनुकृत टुटी) लाई सुनको जलप लगाइएको छ । यहाँको मूलधारासमेत उत्तरतिरका तीन धारालाई गङ्गा, यमुना र सरस्वती नदीको प्रतीक मानिन्छ । एउटा ठूलो मूल धारो र दायाँबायाँ दुईदुईवटा धारा गरी यहाँ जम्मा पाँचवटा ढुङ्गेधारा रहेका छन् । सुनधाराको धातुको मकरमुखाकृतिमा लेखिएको छ, “स्वस्तीश्री सम्वत् १८८५ साल मिति फाल्गुण वदि ७ रोज ५ का दिन श्री ५ महारानी ललितत्रिपुरसुन्दरी देवीले यो धारो बनाई श्रीकृष्णार्पण गर्नुभयो शुभम् ।”

सुनधारामा निर्माणकालदेखि नै अविरल पानी आउने गर्थ्यो । संस्कृतिविद् सत्यमोहन जोशीका अनुसार “सुनधारामा भगीरथको प्रतीकात्मक आकृति रहेको छ । धारामा अविच्छिन्न पानी आइरहोस् भन्ने यसको मान्यता हो ।” तर सुनधाराजस्तो ऐतिहासिक, धार्मिक र सामाजिक महत्त्वको ठाउँमा अहिले पानीको थोपा पनि चुहिँदैन । सुनधारास्थित कर्मचारी सञ्चय कोषको भवन निर्माणका क्रममा जग खने लगत्तै यहाँको पानी बन्द भएको थियो । डेढ शताब्दीसम्म गड्गडाएर अविरल बगेको सुनधारा २०४३ सालदेखि एक्कासि मरुभूमिझैँ उराठलाग्दो भएको छ ।

५. मठमन्दिरको सेवा

ललितत्रिपुरसुन्दरीले आफ्नो जीवनकालमा प्राय: धर्मकर्म नै गरिरहिन् । उनले साहित्य, कला र संस्कृतिका फाँटमा पनि आफ्नो मन, वचन र कर्म रोपेकी थिइन् । त्यसै क्रममा उनले विभिन्न मठमन्दिरमा चढाएका वस्तुहरू यस प्रकार छन् :

(१) ललितत्रिपुरसुन्दरीले गोरखनाथलाई खुशी तुल्याउन संवत् १८६९ मा गोरखास्थित गोरखनाथलाई घण्टा चढाएकी थिइन् । (२) संवत् १८८० मा गुह्येश्वरीको सिंहस्तम्भमा ललितत्रिपुरसुन्दरीको स्तम्भाभिलेख भएको बेहोराबाट उनले गुह्येश्वरी मन्दिरमा ‘सिंह’ चढाएकी थिइन् भन्ने बुझिन्छ । (३) उनले १८८८ मा श्रीपशुपति प्रीतिनिमित्त भनेर ३०० धार्नीको धातुको घण्टा चढाएकी थिइन् । (४) उनले रिडीमा ‘सत्येश्वर महादेव’को मन्दिर बनाउन लगाएकी थिइन् । (५) उनले भारतको बनारसमा ललिताघाट र नेपाली मन्दिर पनि निर्माण गरेकी थिइन् भनिन्छ । (६) उनैले पशुपतिनाथको देवल गुठी बनाएकी थिइन् । (७) उनले गोरखामा गोरखकाली गुठीको पनि स्थापना गरेकी थिइन् ।

१. मनवज्र वज्राचार्य, **नेपालको मध्यकालीन कला**, श्री ५ को सरकार, सूचना तथा प्रसार मन्त्रालय (मिति नखुलेको) ।

२. **शाहकालका अभिलेख**, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय (२०३७) ।

३. राजाराम सुवेदी : **प्राचीन नेपाल** (२०४० फागुनचैत) ।

४. **राजधर्म**, जगदम्बा प्रकाशन (२०१९) ।

५. **Images of a Century**, GTZ (1995).

६. जगदीशचन्द्र रेग्मी, **शाहकालीन कला र वास्तुकला**, साझा प्रकाशन, २०३३ ।
७. गौतमबज्र बज्राचार्य, **हनुमानढोका राजदरबार**, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय (२०३३)।

सन्दर्भस्रोत

- **इन्दिरा प्रसाई** : 'हिन्दू' साप्ताहिक (२०६४ असार २२)
- **इन्दिरा राणा** : 'जनसत्ता' साप्ताहिक (२०६४ असार ३०)
- **ईश्वरवल्लभ** : 'घटना र विचार' साप्ताहिक (२०६४ असार २०)
- **कुमारबहादुर जोशी**: 'सुगन्ध' मासिक (२०६४ असोज)
- **गणेशबहादुर प्रसाई**: 'सन्ध्याकालीन' दैनिक (२०६४ कात्तिक २८)
- **गार्गी शर्मा** : 'नेपाल समाचारपत्र' दैनिक (२०६४ कात्तिक २९)
- **गौतमबज्र बज्राचार्य**: हनुमानढोका राजदरबार (२०३३)
- **घटराज भट्टराई** : नेपाली लेखककोश (२०५६)
- **चित्तरञ्जन नेपाली**: श्री ५ रणबहादुर शाह (२०२०)
- **चिरञ्जीवीदत्त पाण्डे**: आलोचना (२०५२)
- **जगदीशचन्द्र रेग्मी** : शाहकालीन कला र वास्तुकला (२०३३)
- **ज्ञानमणि नेपाल** : नेपालको महाभारत (२०५०)
- **ज्ञानु पाण्डे** : 'छलफल' साप्ताहिक (२०६४ असार २४)
- **ढुण्डीराज भण्डारी** : नेपालको उद्भव तथा विकासको विश्लेषणात्मक इतिहास (२०४६)
- **दयाराम श्रेष्ठ** : नेपाली भाषासाहित्यको विकासमा शाहवंशीय देन (२०४४)
- **देवीप्रसाद सुवेदी** : 'युगसम्वाद' साप्ताहिक (२०६३ माघ २३)
- **धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ** : पाञ्चाली शासनपद्धतिको ऐतिहासिक विवेचना (२०३५)
  : शाहकालका अभिलेख (२०३७)
- **नरेन्द्रराज प्रसाई** : नारीचुली (२०६३)
  : जगदीशशमशेर राणाको पत्र (सन् २००७)
  : गोविन्द भट्टको पत्र (२०६४)
  : सत्यमोहन जोशीसँग गरिएको वार्ता (२०६३)
  : विश्वनाथ भट्टसँग गरिएको वार्ता (२०६३)
  : प्रयाग जोशीसँग गरिएको वार्ता (२०६४)
  : राजेश्वर देवकोटाको पत्र (२०६४)
- **पुरुषोत्तम दाहाल** : 'नयाँपत्रिका' दैनिक (२०६४ कात्तिक २७)
- **प्रकाश ए.राज** : कोतपर्वकी महारानी राजलक्ष्मी (२०५९)
  : 'अस्तिता' वार्षिक (२०६४)
- **प्रमोद प्रधान** : 'शारदा' मासिक (२०६३ चैत)
- **बाबुराम आचार्य** : अब यस्तो कहिल्यै नहोस् (२०५८)
- **बालकृष्ण पोखरेल** : पाँच सय वर्ष (२०२०)
- **बालचन्द्र शर्मा** : नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा (२०३९)

- **मञ्जुतारा शाक्य** : अमृतानन्द वन्ध्य : व्यक्ति व कृति (२०५९)
  (त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपालभाषा एम्.ए. शोधपत्र)
- **मदनमणि दीक्षित** : 'गरिमा' मासिक (२०६४ असोज)
- **मनवज्र वज्राचार्य** : नेपालको मध्यकालीन कला (मिति नखुलेको)
- **मातृका गजमेर** : नारीस्रष्टाहरू: अन्तर्वार्ताहरूमा (सन् २०००)
- **मोदनाथ प्रश्रित** : 'जनसत्ता' साप्ताहिक (२०६३ माघ २१)
- **राजाराम सुवेदी** : प्राचीन नेपाल (२०४० फागुन चैत)
- **राजेश्वर थापा** : नायवमहारानी ललितत्रिपुरसुन्दरीदेवी शाह (२०६०)
- **ललितत्रिपुरसुन्दरी** : राजधर्म (२०१९)
- **वाणीविलास पाण्डे**: वाग्मतीपुल स्तम्भ अभिलेख (१८६८)
- **विष्णुराज आत्रेय** : 'राष्ट्रवाणी' साप्ताहिक (२०६४ कात्तिक २१)
- **शमशेरबहादुर थापा** : रणवीरसिंह थापा (२०२३)
- **शैलेन्द्र साकार** : कथामा नारी हस्ताक्षर (२०३३)
- **सत्यमोहन जोशी** : 'युगसम्वाद' साप्ताहिक (२०६४ असार २६)
- **सुन्दरानन्द बाँडा** : त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा (२०१९)
- **सुरेन्द्र के.सी.** : आधुनिक नेपालको राजनैतिक इतिहास (२०४८)
  : 'विश्व परिक्रमा' पाक्षिक (संयुक्त राज्य अमेरिका : २००७ सेप्टेम्बर १–१५)
- **Andreas Proksch**: Images of a Century (1995)
- **Jonathan Gregson** : Massacre at the Palace (2002)
- **Prakash A. Raj**: Qeens of The Shah Dynasty in Nepal (1997)